

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ –ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΕ ΧΡΗΣΗ
ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ»
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Θρησκευτικές πρακτικές Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών στο
χώρο του Facebook κατά την περίοδο του COVID-19. Απόψεις
και αντιλήψεις των πιστών»**

ΔΑΡΑ ΔΗΜΗΤΡΑ

ΡΟΔΟΣ , 2023

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ –ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΕ ΧΡΗΣΗ
ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΔΑΡΑ ΔΗΜΗΤΡΑ

A.M: 4132020003

**«Θρησκευτικές πρακτικές Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών στο
χώρο του Facebook κατά την περίοδο του COVID-19. Απόψεις
και αντιλήψεις των πιστών»**

**ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ :ΚΑΡΑΜΟΥΖΗΣ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΑΝ/ΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ**

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

**ΚΑΤΣΑΔΩΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΝΑΠΛ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΠΑΝ/ΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ**

ΣΟΦΟΣ ΑΛΙΒΙΖΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΑΝ/ΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΡΟΔΟΣ , 2023

«Θρησκευτικές πρακτικές Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών στο χώρο του Facebook κατά την περίοδο του COVID-19. Απόψεις και αντιλήψεις των πιστών»

ΚΑΡΑΜΟΥΖΗΣ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ

ΚΑΤΣΑΔΩΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΣΟΦΟΣ ΑΛΙΒΙΖΟΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ - ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΕ ΧΡΗΣΗ ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Θρησκευτικές πρακτικές Ελλήνων Ορθόδοξων Χριστιανών στο χώρο του Facebook κατά την περίοδο του COVID-19. Απόψεις και αντιλήψεις των πιστών

*

Religious practices of Greek Orthodox Christians on Facebook, during the COVID-19 period. Points of view and perceptions of believers

ΔΑΡΑ ΔΗΜΗΤΡΑ

Επιβλέπων: Καραμούζης Πολύκαρπος, Καθηγητής ΠΤΔΕ Παν. Αιγαίου

Εγκρίθηκε από την τριμελή εξεταστική επιτροπή στις 12 Οκτωβρίου 2023

1. Καραμούζης Πολύκαρπος, Καθηγητής ΠΤΔΕ Παν. Αιγαίου
2. Κατσαδώρας Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΠΤΔΕ Παν. Αιγαίου
3. Σοφός Αλιβίζος, Καθηγητής ΠΤΔΕ Παν. Αιγαίου

ΡΟΔΟΣ, ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2023

Δηλώνω υπεύθυνα ότι είμαι η συγγραφέας αυτής της πρωτότυπης μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας, ότι έχω αναφέρει τις όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε αυτές αναφέρονται ακριβώς είτε παραφρασμένες και ότι αυτή η εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά ειδικά για το συγκεκριμένο Π.Μ.Σ.

Δάρα Δήμητρα

Πρόλογος & Ευχαριστίες

Η παρούσα εργασία αποτελεί την ολοκλήρωση των σπουδών μου, μια διαδρομή που ξεκίνησε από τη Μυτιλήνη το 1995 στο Τμήμα Γεωγραφίας. Μέσα σε αυτά τα 28 χρόνια μεσολάβησαν εκτός από τις επαγγελματικές επιτυχίες και η δημιουργία μιας υπέροχης οικογένειας.

Φτάνοντας στο τελικό στάδιο των μεταπτυχιακών σπουδών μου, είχα την τύχη να απευθυνθώ για την εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας μου στον κύριο Καραμούζη Πολύκαρπο, ο οποίος με την καθοδήγησή του ως επιβλέπων καθηγητής, με απάλλαξε από το άγχος και έτσι μπόρεσα εκτός από το να ολοκληρώσω τη διπλωματική μου εργασία, να απολαύσω και ένα ταξίδι στη γνώση. Ως εκ τούτου, θα ήθελα να τον ευχαριστήσω για την συνεργασία που είχα μαζί του, για τον χρόνο και τις γνώσεις που μοιράστηκε μαζί μου. Μου εμπιστεύτηκε τη μελέτη των θρησκευτικών πρακτικών Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών στο χώρο του Facebook κατά την περίοδο του COVID-19, ένα θέμα που δεν έχει μελετηθεί ιδιαίτερα και παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου, τον σύζυγό μου Σωτήρη, και τα παιδιά μου, Ελένη και Χρυσόστομο για τη υποστήριξή τους, την υπομονή τους και την αγάπη τους.

Περίληψη / Abstract

Σκοπό της παρούσας εργασίας αποτελεί η διερεύνηση των απόψεων και των αντιλήψεων Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών σχετικά με τις αλλαγές που παρατηρήθηκαν στις θρησκευτικές τους πρακτικές κατά την περίοδο του COVID-19. Συγκεκριμένα θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε μέσα από την διεθνή βιβλιογραφία την έννοια της θρησκείας στο διαδίκτυο, πως οι παραδοσιακές θρησκείες περάσανε από τους ναούς στο διαδίκτυο και ειδικότερα στο Facebook. Στη συνέχεια θα μας απασχολήσει η έννοιά της ιερότητας και ειδικά του ιερού χώρου σε αντιδιαστολή με την έννοια του διαδικτύου ως ιερό χώρο. Όσον αφορά το ερευνητικό κομμάτι, διερευνώνται οι απόψεις και οι αντιλήψεις των πιστών σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο βίωσαν το πέρασμα από την τέλεση των θρησκευτικών τους πρακτικών και καθηκόντων από τους παραδοσιακούς χώρους λατρείας, τους ιερούς ναούς, στον χώρο του διαδικτύου και ειδικότερα αυτόν του Facebook. Επιπλέον, η διερεύνηση αφορά τη συχνότητα με την οποία οι πιστοί επέλεξαν το διαδίκτυο προκειμένου να παρακολουθήσουν θρησκευτικές εκδηλώσεις, τις διαφορές που βίωσαν μεταξύ της συμμετοχής τους στον ιερό ναό και το χώρο του Facebook. Σε ένα βαθύτερο όμως επίπεδο θα διερευνηθεί αν και κατά πόσο είχαν οι πιστοί την αίσθηση της ιερότητας κατά την παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook.

Καθώς για το συγκεκριμένο θέμα δε βρέθηκε προηγούμενη σχετική έρευνα και δεν υπήρχε πρωτογενές υλικό, πραγματοποιήθηκε έρευνα ώστε να συλλεχθούν τα κατάλληλα πρωτογενή στοιχεία. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο το οποίο περιλάμβανε ερωτήσεις κλειστού τύπου απευθυνόμενο σε Έλληνες Ορθόδοξους Χριστιανούς οι οποίοι κατά τη διάρκεια των περιορισμών του COVID-19 παρακολούθησαν Ακολουθίες μέσω του Facebook. Η παρούσα έρευνα είναι διερευνητική και τα αποτελέσματα της δεν μπορούν να γενικευτούν ευρύτερα, και υποδεικνύουν απλά τάσεις. Τα ευρήματα της εργασίας παρατίθενται αναλυτικά στο δεύτερο μέρος της εργασίας.

Η εμπειρική έρευνα που διεξήχθη στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, κατέδειξε ότι οι ερωτώμενοι κατά τη διάρκεια της καραντίνας επέλεξαν με την ίδια συχνότητα που συμμετείχαν σε ένα ναό να παρακολουθήσουν Ακολουθίες μέσω Facebook προκειμένου να διατηρήσουν την επαφή τους με τη θρησκεία και να λάβουν στήριξη σε μια ιδιαίτερα δύσκολη περίοδο. Ωστόσο περισσότερο αντιμετωπίστηκε ως μια λύση ανάγκης καθώς αξιολόγησαν την θρησκευτική εμπειρία ως υποδεέστερη από αυτή που είχαν όταν συμμετέχουν σε έναν Ιερό

Ναό και για αυτούς τους λόγους η πρακτική αυτή εγκαταλείφθηκε εντελώς μετά το πέρας της καραντίνας. Παρόλο που προσπάθησαν να μεταφέρουν θρησκευτικές πρακτικές στο χώρο όπου παρακολουθούσαν τις Ακολουθίες, ήταν δύσκολο να δημιουργήσουν την ατμόσφαιρα του ναού, και να έχουν την αίσθηση ιερότητας που έχουν στο ναό, δεν απορρίπτουν εντελώς ότι είχαν μια αίσθηση ιερότητας καθώς παρακολουθούσαν Ακολουθίες από το Facebook στον χώρο από όπου το έκαναν και δεν διαφωνούν σε μεγάλο βαθμό για το ότι μπορεί να θεωρούν έναν οποιοδήποτε χώρο ιερό αρκεί αυτοί να αισθάνονται ότι είναι.

Λέξεις Κλειδιά: Θρησκεία, θρησκεία- online, διαδίκτυο, ιερότητα, ιερότητα χώρου

The aim of the present study is the exploration of opinions and beliefs of Greek Orthodox Christians pertaining the changes to their religious practices observed during the COVID – 19 period. Specifically, we will attempt to access through global bibliography, the definition of religion on the Internet, how traditional religions proceeded from churches to the Internet and more especially to Facebook. Later on, we will deal with the sacredness of a holy place as opposed to the Internet as a sacred place. Where the research part is concerned, we have explored the opinions and beliefs of the believers according to the manner with which they experienced the passage from performing their religious practices and duties from traditional places of worship, churches to the Internet and namely Facebook. Further more, this exploration pertains to the frequency with which believers chose the Internet to attend religious events, the differences between their involvement in the sacred temple and Facebook.

As the specific topic had not previously been researched, there was no original material to be processed, a survey was conducted to collect appropriate primary material. For this purpose a questionnaire was used which included closed – ended questions and was addressed to Greek orthodox Christians who attended mass through Facebook during the COVID – 19 restrictions. The present study is explorative and its findings cannot be generalized widely and only simply exhibits trends. The results are presented analytically in the second part of the study.

The empirical research which was conducted in the context of the present study, pointed out that the people who were asked, attended mass on Facebook with the same frequency in order to maintain connection with their religion and receive support in troubled times. However, it was a last resort since they assessed their religious experience as inferior to the experience in a church and for these reasons this practice was abandoned immediately after the end of the quarantine. Even though they tried to convey the religious practices to the place of the mass, it was difficult to recreate the atmosphere of the church and retain the sense of the sacredness of the church, they do not disregard altogether that there was a sense of sacredness while they were attending mass on Facebook in their space and do not disagree to a great extent that any place can be considered sacred as long as they feel it is.

Key words: Religion, religion - online, Internet, sacredness, sacredness of the space

Περιεχόμενα	
Πρόλογος & Ευχαριστίες.....	4
Περίληψη / Abstract.....	5
Εισαγωγή.....	9
A' Μέρος: Θεωρητικό Πλαίσιο.....	12
Κεφάλαιο 1ο : Θρησκεία στο διαδίκτυο.....	12
1.1 Εννοιολογική προσέγγιση του όρου «θρησκεία στο διαδίκτυο».....	12
1.2 Θρησκείες στο διαδίκτυο και τα κοινωνικά δίκτυα	15
1.3 Η χρήση του διαδικτύου από τους πιστούς.....	18
Κεφάλαιο 2ο: Η ιερότητα.....	25
2.1 Ο ιερός χώρος.....	25
2.2 Το διαδίκτυο ως ιερός χώρος.....	31
Κεφάλαιο 3ο : Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία στο Facebook	37
3.1 Η εποχή του COVID-19.....	37
3.2 Η παρουσία της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στο Facebook	39
B' Μέρος: Εμπειρική Έρευνα	45
Κεφάλαιο 4ο: Μεθοδολογία και διεκπεραίωση εμπειρικής έρευνας.....	45
4.1 Ερευνητικά ερωτήματα.....	45
4.2 Ερευνητική διαδικασία	48
4.3 Δημιουργία ερωτηματολογίου	50
4.4 Στάθμιση του ερωτηματολογίου.....	56
4.5 Το δείγμα	57
4.6 Παρουσίαση αποτελεσμάτων.....	58
4.7 Σχολιασμός αποτελεσμάτων	75
4.8 Συμπεράσματα.....	95
Παραρτήματα	97
Παράρτημα 1 - Συνοδευτική επιστολή.....	97
Παράρτημα 2 - Ερωτηματολόγιο.....	98
Παράρτημα 3 - Πίνακες	103
Βιβλιογραφικές Αναφορές	112
Ελληνικές.....	112
Ξενόγλωσσες	113

Εισαγωγή

Τον 21ο αιώνα η θρησκευτική ζωή ολοένα και περισσότερο περνάει από τους ιερούς ναούς στο διαδίκτυο. Πλέον σήμερα ο καθένας μας μπορεί να συνδεθεί στο διαδίκτυο είτε να αναζητήσει νέες μορφές θρησκευτικής έκφρασης οι οποίες δεν απαιτούν την φυσική παρουσία σε έναν ιερό χώρο ή να αναζητήσει νέες μορφές έκφρασης και συμμετοχής ακόμα και των πλέον παραδοσιακών θρησκειών . Η ψηφιακή εποχή δίνει την ευκαιρία στον πιστό να ασκήσει τα θρησκευτικά του καθήκοντα, να παρακολουθήσει τη Θεία Λειτουργία και τις Ιερές Ακολουθίες, να προσευχηθεί και να διαλογιστεί με άλλους πιστούς μέσα σε εικονικές θρησκευτικές κοινότητες σε χώρους εκτός της παραδοσιακής εκκλησίας. Πως όμως αυτά τα νέα δεδομένα ερμηνεύονται;

Κατά τη διάρκεια των αυστηρών περιορισμών που επιβλήθηκαν για περίπου ένα χρόνο στην Ελλάδα και τον κόσμο εξαιτίας της πανδημίας του COVID-19, υπήρξαν πολλές και πρωτόγνωρες αλλαγές σε όλους τους τομείς της κοινωνικής, οικονομικής ακόμα και της προσωπικής μας ζωής. Πολλές κοινωνικές ή οικονομικές δραστηριότητες, είτε κρίθηκε απαραίτητο να παύσουν εντελώς είτε χρειάστηκε να προσαρμοστούν και να συνεχίσουν να υπάρχουν με βάση τα νέα δεδομένα. Τη περίοδο αυτή, το διαδίκτυο αποτέλεσε το εργαλείο και το μέσο ώστε δραστηριότητες όπως η εκπαίδευση και η εργασία να συνεχιστούν ως εξ αποστάσεως. Όλοι κληθήκαμε να προσαρμοστούμε σε νέα δεδομένα χωρίς να υπάρχει ο απαιτούμενος χρόνος προσαρμογής, ενώ οι επιπτώσεις της περιόδου αυτής ακόμα δεν έχουν αξιολογηθεί πλήρως, καθώς ακόμα ερευνώνται από τους επιστήμονες και θα μας απασχολήσουν για αρκετά χρόνια ακόμα.

Υπάρχει ακόμα μια έκφανση της ζωής μας η οποία επηρεάστηκε από τους περιορισμούς που επέβαλε η πανδημία και δεν είναι άλλη από αυτή της θρησκευτικής μας ζωής. Είναι γεγονός ότι ο χώρος στον οποίο οι πιστοί σχεδόν όλων των δογμάτων ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, είναι αυτός των Ιερών Ναών. Στο διάστημα όμως αυτό των περιορισμών λόγω COVID-19, οι πιστοί αποκόπηκαν από τους χώρους λατρείας. Παρατηρήθηκε όμως ότι ολοένα και περισσότεροι ναοί έκαναν αισθητή την παρουσία τους στο διαδίκτυο χρησιμοποιώντας τις δυνατότητες που δίνουν οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης και ιδιαίτερα το Facebook, προκειμένου να διατηρήσουν επαφή με τους πιστούς. Έτσι παρατηρήθηκε μια μετεξέλιξη των θρησκευτικών πρακτικών των πιστών οι οποίοι ουσιαστικά μετέφεραν τις παραδοσιακές λατρευτικές εκδηλώσεις, τις θρησκευτικές πρακτικές και τη θρησκευτική τους επικοινωνία, από τον πραγματικό χώρο των ναών, στον ψηφιακό κόσμο του διαδικτύου.

Η παρουσία των θρησκειών στο διαδίκτυο δεν είναι κάτι καινούργιο. Αυτό που έρχεται ως νέο δεδομένο είναι το γεγονός ότι εξαιτίας του COVID-19 οι θρησκευτικές εκδηλώσεις στο χώρο του Facebook ήρθαν στο προσκήνιο πιο έντονα από ποτέ. Συνεπώς δεν πρόκειται για ένα νέο φαινόμενο, αλλά για ένα φαινόμενο το οποίο εξελίσσεται ταχύτατα πλέον εξαιτίας της κατάστασης που δημιουργήθηκε.

Το πέρασμα των θρησκειών στο χώρο του διαδικτύου έχει συμβεί ήδη από την δεκαετία του 1980 και αυτή η εξέλιξη έχει απασχολήσει τους μελετητές ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Ωστόσο κατά την περίοδο του COVID-19, έγινε περισσότερο αισθητή. Ειδικά στην Ελλάδα το υποδεχτήκαμε ως κάτι πρωτόγνωρο, καθώς θεωρούμε την Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία ως κάτι αποκομμένο από την τεχνολογία και δύο πραγματικότητες οι οποίες όχι μόνο δεν συναντιούνται, αλλά η πρώτη μάχεται τη δεύτερη.

Η καινοτόμος συμβολή-πρωτοτυπία της παρούσας εργασίας έγκειται στο γεγονός ότι από όσο γνωρίζουμε, το θέμα δεν έχει διερευνηθεί ακόμα από τις διάφορες πλευρές του. Συνεπώς η εργασία αυτή αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια διερεύνησης των απόψεων και των αντιλήψεων Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών οι οποίοι επέλεξαν το χώρο του Facebook για να παρακολουθήσουν Ακολουθίες. Ο λόγος που επιλέχθηκε να μελετηθεί ιδιαίτερα το Facebook είναι ότι αποτελεί μια πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης η οποία επιτρέπει την δημιουργία θρησκευτικών ομάδων την συμμετοχή και την αλληλεπίδραση των ατόμων που συμμετέχουν σε αυτές, χάρη στις δυνατότητες που προσφέρει και αποτελεί την πλατφόρμα με τους περισσότερους χρήστες.

Η θεματική-επιστημονική περιοχή στην οποία εντάσσεται η παρούσα εργασία, είναι αυτή της επιστήμης της κοινωνιολογίας των θρησκειών και των ανθρωπιστικών επιστημών γενικότερα. Συνεπώς αφορά έναν ευρύτερο επιστημονικό χώρο, όπου τα πεδία έρευνας από τα οποία αποτελείται, αλληλοσυμπληρώνονται και αλληλεπικαλύπτονται μερικώς ή εμπλέκονται ποικιλοτρόπως.

Συγκεκριμένα, στη παρούσα εργασία θα επιχειρηθεί να δοθούν απαντήσεις στα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

- Κατά πόσο οι πιστοί ακολούθησαν τη πρακτική της παρακολούθησης Ακολουθιών κατά τη διάρκεια της καραντίνας σε σχέση με πριν και αν αυτό διατηρήθηκε και μετά το πέρας αυτής

- Αν η παρακολούθηση των Ακολουθιών από το Facebook υστερεί ή πλεονεκτεί έναντι της συμμετοχής σε Ναό
- Αν είχαν αίσθηση της ιερότητας κατά τη παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook

Προκειμένου να διερευνηθούν και να δοθούν απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα, η εργασία θα χωριστεί σε δύο μέρη: το θεωρητικό πλαίσιο και την εμπειρική έρευνα. Στο πρώτο κεφάλαιο του θεωρητικού πλαισίου, αρχικά θα γίνει μια προσπάθεια προσέγγισης της έννοιας «Θρησκεία στο διαδίκτυο» αλλά και ποια είναι η παρουσία των θρησκειών αλλά και των πιστών στα κοινωνικά δίκτυα σήμερα και ταυτόχρονα πως επηρεάζονται αλλά και μια σύντομη ιστορική αναδρομή σχετικά με την σχέση των θρησκειών με τις διάφορες τεχνολογίες.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του θεωρητικού πλαισίου θα προσεγγίσουμε την έννοια της ιερότητας ενός χώρου και θα σκιαγραφήσουμε τα χαρακτηριστικά εκείνα τα οποία παρατηρούνται σε έναν χώρο και τον καθιστούν ιερό, αλλά και πως οι άνθρωποι προσλαμβάνουν την ιερότητα. Σε αντιδιαστολή με αυτό θα διερευνήσουμε την έννοια του διαδικτύου ως ιερό χώρο αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι παραδοσιακές θρησκευτικές πρακτικές μεταφέρονται από τους παραδοσιακούς χώρους λατρείας στο άυλο και άχρονο χώρο του διαδικτύου και μετασχηματίζονται μέσα σε αυτό αλλά και εξαιτίας αυτού.

Το τρίτο κεφάλαιο θα αναφερθούν τα γεγονότα που οδήγησαν στην καραντίνα τη χώρα μας το Μάρτιο του 2020 και την αναστολή της λειτουργίας των χώρων λατρείας. Επιπλέον θα παρουσιαστεί ο τρόπος που επιλέγει η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία να δηλώνει την παρουσία της στο Facebook και πως αυτή η παρουσία έγινε εντονότερη κατά τη διάρκεια του COVID-19.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας είναι αφιερωμένο στην εμπειρική έρευνα η οποία θα είναι ποσοτική. Το δείγμα θα αποτελείται από Έλληνες Ορθόδοξους Χριστιανούς, οι οποίοι επέλεξαν τον χώρο του Facebook προκειμένου να παρακολουθήσουν Ακολουθίες. Θα μας απασχολήσει τόσο η συχνότητα χρήσης του Facebook για την παρακολούθηση Ακολουθιών κατά τη διάρκεια του lockdown σε σύγκριση με την συμμετοχή στους Ναούς πριν αλλά και μετά από αυτό όσο και οι απόψεις και οι αντιλήψεις του δείγματος, σχετικά με την εμπειρία αυτή γενικά, αλλά και πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την αίσθηση ιερότητας που είχαν.

Η εργασία θα ολοκληρωθεί με την παρουσίαση και συζήτηση των ευρημάτων και την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Α' Μέρος: Θεωρητικό Πλαίσιο

Κεφάλαιο 1ο : Θρησκεία στο διαδίκτυο

1.1 Εννοιολογική προσέγγιση του όρου «θρησκεία στο διαδίκτυο»

Όπως αναφέρει ο Γιαννουλάτος (2006) :

«Η θρησκεία αποτελεί ένα πολυσύνθετο και πολυδύναμο σύστημα δοξασιών , πεποιθήσεων, βιωμάτων και αρχών συμπεριφοράς, που σχετίζονται με το υπερβατικό, το ιερό και επηρεάζουν την ανθρώπινη ύπαρξη και κοινωνία».

Με το σύστημα αυτό ο άνθρωπος προσπαθεί να αντιμετωπίσει τα βαθύτερα, οριακά και έσχατα προβλήματα της ζωής του. Οι θρησκείες έχουν διαφορές. Ωστόσο δεν μπορούμε παρά να παρατηρήσουμε ότι ενυπάρχουν και κοινά στοιχεία (Γιαννουλάτος, 2006). Το πρώτο είναι η ύπαρξη μιας ανώτερης υπερβατικής δύναμης, ανεξάρτητα από το πως αυτή νοείται, αν δηλαδή είναι προσωπική ή απρόσωπη, αν θεωρείται μια ή πολλές. Το δεύτερο στοιχείο είναι η έκφραση αυτής της πεποίθησης με διάφορες λατρευτικές εκδηλώσεις (π.χ. προσευχή, θυσία, λατρεία, περισυλλογή, αναφορά) και ανάταση προς το υπερβατικό. Το τρίτο στοιχείο είναι η συναίσθηση εξάρτησης από το άγιο και όπου αυτό θεωρείται προσωπικό, η επιθυμία της διατήρησης σχέσεων κοινωνίας μαζί του η οποία εκφράζεται με βουλευτική συμμόρφωση στις επιταγές του. Τέταρτο στοιχείο είναι η συμμετοχή σε μια κοινότητα και συχνά η συσπείρωση του ατόμου σε αυτή τη κοινότητα.

Ο ανθρωπολόγος Clifford Geertz (1973) δίνει τον ορισμό της θρησκείας ως εξής :

«Θρησκεία είναι ένα σύστημα συμβόλων το οποίο σκοπό έχει να εδραιώσει ένα σύνολο δυνατών, διαρκών και διαπεραστικών διαθέσεων στους ανθρώπους με το να διατυπώνει αντιλήψεις μια γενικής αρχής της ύπαρξης και στη συνέχεια ενδύει τις αντιλήψεις αυτές μια πραγματικότητα η οποία θα προσδίδει στις διαθέσεις και τα κίνητρα των ανθρώπων ρεαλιστική χροιά»

Ο Durkheim (1912) ωστόσο αποσυνδέει την θρησκεία από οτιδήποτε το θεϊκό και την ορίζει ως μια κοινωνική δραστηριότητα του ατόμου το οποίο συμμετέχει σε μια ομάδα και έχει συλλογική συμπεριφορά , δεν υπάρχει καμία θεϊκή παρέμβαση ή υποταγή του ανθρώπου στο θεό, ενώ οι θρησκευτικές τελετές δεν είναι παρά οι πράξεις που δημιουργούν αίσθημα κοινότητας μέσω της δημιουργίας κοινών εμπειριών. Περισσότερο συγκεκριμένα αναφέρει ο

Durkheim (στο Καραμούζης, 2015) ότι η θρησκεία αφορά την λατρεία της ίδιας της κοινότητας και έχει τρεις βασικές λειτουργίες οι οποίες είναι η κοινωνική συνοχή διαμέσου κοινών τελετουργιών και πεποιθήσεων, ο κοινωνικός έλεγχος δια μέσου των θρησκευτικών κανόνων και των θρησκευτικών ηθών και των θρησκευτικών ηθών και τέλος η παροχή νοήματος και σκοπού στην ανθρώπινη ύπαρξη, δια μέσου των απαντήσεων που δίνει σε θεμελιώδη υπαρξιακά ερωτήματα τα οποία αφορούν τη ζωή και το θάνατο.

Σήμερα υπάρχει ,μια συνεχής συνδιαλλαγή μεταξύ αυτού που αποκαλούμε «πραγματική» και «ψηφιακή» ζωή. Οι άνθρωποι κάνουν διαδικτυακά, σχεδόν ότι κάνουν και εκτός διαδικτύου αλλά με διαφορετικό τρόπο καθώς μεσολαβεί ένα μέσο το οποίο δίνει τη δυνατότητα είτε για νέες εκδοχές της πραγματικότητας είτε ακόμα για εντελώς πρωτοποριακές πραγματικότητες.

Σύμφωνα με μία έρευνα η οποία δημοσιοποιήθηκε το 2004, από το Pew Internet and American Life Project, σχεδόν οι δύο στους τρεις από τα 128 εκ Αμερικανών χρηστών του Internet, το είχαν χρησιμοποιήσει για σκοπούς οι οποίοι σχετίζονταν με θρησκευτικούς ή πνευματικούς λόγους (Casey, 2006).

Τα παραπάνω στοιχεία επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι θρησκείες, πέρασαν και αυτές στο ψηφιακό χώρο και οι μελετητές θρησκειών καλούνται να και διερευνήσουν τους τρόπους με τους οποίους οι θρησκείες και οι πιστοί χρησιμοποιούν το διαδίκτυο και ταυτόχρονα επηρεάζονται από αυτό.

Τα τελευταία χρόνια οι εφαρμογές της Τεχνολογίας Πληροφοριών και Επικοινωνίας δεν αποτελούν μόνο εργαλεία εργασίας αλλά συστήματα που στηρίζουν ένα ολοένα και πιο διευρυμένο πεδίο δραστηριοτήτων, σε πολλαπλούς τομείς (Grinter κ.α 2011). Ένας τομέας είναι και η χρήση των ΤΠΕ για θρησκευτικούς σκοπούς. Ο τρόπος με τον οποίο η τεχνολογία εμπνέει θρησκευτικές πρακτικές αλλά και πως οι θρησκείες οικειοποιήθηκαν τη τεχνολογία, προσέλκυσε το ενδιαφέρον των ερευνητών .Το διαδίκτυο ως αντικείμενο μελέτης αφορά μια πληθώρα επιστημονικών πεδίων τα οποία άλλοτε έχουν ξεκάθαρα όρια και άλλοτε αλληλεπικαλύπτονται. Ένα υπό-πεδίο των μελετών αυτών είναι οι θρησκείες στο διαδίκτυο.

Σε ότι αφορά την παρούσα εργασία θα πρέπει να διαχωρίσουμε δύο έννοιες οι οποίες συχνά συγχέονται, καθώς υπάρχει μια διχογνωμία (Young, 2004) η οποία αφορά τους ορισμούς «religion online» και «online religion», δηλαδή τη «Θρησκεία στο διαδίκτυο» και την «διαδικτυακή θρησκεία», καθώς η πρώτη αφορά την παροχή πληροφοριών σχετικά με μια

θρησκεία και πρωταρχική αναφορά σε προϋπάρχουσες, εκτός δικτύου παραδοσιακές θρησκευτικές πρακτικές. Η δεύτερη όμως αφορά τις ευκαιρίες που δίνονται για συμμετοχή του ατόμου σε θρησκευτικές δραστηριότητες και πρωταρχική αναφορά σε θρησκευτικές δραστηριότητες οι οποίες λαμβάνουν χώρα μέσα στο διαδίκτυο. Συνεπώς στην περίπτωση της «online religion», το διαδίκτυο είναι ένα ενεργό και εμπλεκόμενο μέσο στο οποίο οι χρήστες καλούνται να συμμετάσχουν σε θρησκευτικές πρακτικές οι οποίες προσφέρονται διαδικτυακά και αφορούν από «διαδικτυακή προσευχή» έως «διαδικτυακό διαλογισμό».

Παρόλα αυτά όμως, ο Young (2004) θεωρεί πως δεν μπορεί και δεν είναι σωστό να υπάρξει απόλυτος διαχωρισμός μεταξύ της «Θρησκείας στο διαδίκτυο» (όπου τα άτομα λαμβάνουν πληροφορίες σχετικά με τη θρησκεία) και την «διαδικτυακή θρησκεία» (όπου τα άτομα έχουν την ευκαιρία να συμμετάσχουν σε θρησκευτικές πρακτικές). Καταλήγει στο συμπέρασμα αυτό μετά από παρατηρήσεις πάνω σε Χριστιανικές ιστοσελίδες, οι οποίες αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα, στις οποίες συνυπάρχει η παροχή πληροφοριών και η δυνατότητα συμμετοχής, όπως ιστοσελίδες ναών οι οποίες παρέχουν υπηρεσία «Αιτήματος προσευχής», δίνοντας ως ένα βαθμό τη δυνατότητα στον πιστό να αλληλεπιδράσει με την ιστοσελίδα.

Άλλο ένα παράδειγμα του Young (2004), αποτελεί και η ιστοσελίδα www.aic.org η οποία δίνει τη δυνατότητα στους πιστούς να δημοσιοποιήσουν το αίτημά τους για προσευχή, ώστε αυτό να μπορούν να το δουν όλοι οι συμμετέχοντες, δημιουργώντας μια αλληλεπίδραση. Συνεπώς, όπως παρατηρεί ο Young (2004) και για τις δύο περιπτώσεις, μια ιστοσελίδα η οποία χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο από την ροή πληροφορίας από την εκκλησία ως εκπρόσωπο της χριστιανικής πίστης προς τον επισκέπτη-πιστό, τώρα προσκαλεί σε μια αμοιβαία ανταλλαγή πληροφορίας και ίσως δραστηριότητας.

Την άποψη του Young (2004) συμμαρξίζει και ο Cowan (όπως αναφέρεται στο Helland, 2005), ο οποίος παρατηρεί ότι υπάρχει πληθώρα θρησκευτικών ιστοσελίδων οι οποίες διαθέτουν χαρακτηριστικά και της μιας και της άλλης κατηγορίας, όπως σελίδες Νεοπαγανιστών ή ακολούθων της Wicca, θρησκευτικό παρακλάδι των παγανιστών.

Ο Helland (2005) ήταν αυτός ο οποίος πρώτος έκανε τον θεωρητικό διαχωρισμό μεταξύ «θρησκεία στο διαδίκτυο» και «διαδικτυακή θρησκεία», όταν στα τέλη της δεκαετίας του 1990, μελετώντας ιστοσελίδες θρησκευτικού περιεχομένου, διαπίστωσε ότι υπήρχε ένας σαφής διαχωρισμός μεταξύ εκείνων στις οποίες τα άτομα μπορούσαν να δράσουν με πολύ μεγάλη

ελευθερία (διαδικτυακή θρησκεία) σε αντίθεση με εκείνες οι οποίες παρέχουν μόνο πληροφορίες θρησκευτικού περιεχομένου αλλά όχι αλληλεπίδραση μεταξύ των ατόμων (Θρησκείες στο διαδίκτυο).

Ωστόσο και ο Helland (2005) καταλήγει να συμφωνεί με τους Young και Cowan ότι ίσως ο διαχωρισμός των δύο πρακτικών είναι εκτός από πολύ δύσκολος, όχι απαραίτητος. Ειδικά στα κοινωνικά δίκτυα, καθώς εκεί παρατηρούνται και οι δύο πρακτικές της λήψης πληροφοριών όπως στις διαδικτυακές θρησκείες αλλά και της αλληλεπίδρασης όπως στις θρησκείες στο διαδίκτυο.

Οι επίσημες θρησκείες δίνουν μεγάλη βαρύτητα και προσοχή στο τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι ιστοσελίδες τους. Το περιεχόμενο των ιστοσελίδων τους είναι πολύ προσεκτικά σχεδιασμένο και επιλεγμένο, ενώ απαιτείται χρόνος και χρήμα ώστε να υπάρξει η σωστή σχεδίαση της ιστοσελίδας ενός επίσημου θρησκευτικού οργανισμού, σχεδιασμός όμως ο οποίος καθορίζει και τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα ή οι θρησκευτικές ομάδες που συμμετέχουν σε αυτό, επικοινωνούν και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους (Helland όπως αναφέρεται στο Helland 2005).

Δεν είναι όμως το διαδίκτυο η μόνη τεχνολογία που χρησιμοποιούν οι θρησκείες και οι πιστοί. Η σχέση τεχνολογίας και θρησκείας ξεκίνησε ήδη από τον 15ο αιώνα με την ανακάλυψη της τυπογραφίας και έκτοτε πολλές ακόμα τεχνολογικές ανακαλύψεις χρησιμοποιήθηκαν για να μεταδώσουν το θρησκευτικό μήνυμα και να συνδράμουν στην επικοινωνία και αλληλεπίδρασης των θρησκειών με το ποίμνιο τους αλλά και των πιστών μεταξύ τους. Στο επόμενο κεφάλαιο θα αναφερθούμε αναλυτικά στις τεχνολογίες αυτές αλλά και στην χρήση τους.

1.2 Θρησκείες στο διαδίκτυο και τα κοινωνικά δίκτυα

Η σχέση των θρησκειών με την τεχνολογία δεν είναι κάτι νέο καθώς η ιστορία έχει δείξει ότι συχνά οι οργανωμένες θρησκείες υιοθετούν και μάλιστα με ενθουσιώδη διάθεση νέες τεχνολογίες (Verschoor-Kirss,2012)

Το διαδίκτυο δεν ήταν η πρώτη φορά κατά την οποία συναντώνται η θρησκεία με την τεχνολογία. Μια επανάσταση συντελέστηκε κατά την Μεταρρύθμιση τον 16ο αιώνα, περίοδος κατά την οποία η ανακάλυψη της τυπογραφίας συνέπεσε με τον Προτεσταντισμό και ευνόησε

την εξάπλωσή του. Οι Προτεστάντες χρησιμοποίησαν την τυπογραφία προκειμένου να διαδώσουν τον μήνυμά τους (O'Leary & Brasher,1996).Όπως αναφέρει η Grinter (Grinter κ.α 2011), οι Ευαγγελικοί Προτεστάντες της Αμερικής, χρησιμοποιούσαν έντυπα μέσα αλλά και τον τηλεγράφο αργότερα, προκειμένου να μεταφέρουν το μήνυμά της θρησκείας τους με ευκολία.

Ενώ η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ως μέσο διάδοσης του μηνύματος χρησιμοποιούσε οπτικά και ηχητικά ερεθίσματα τα οποία ενεργοποιούσαν την φαντασία των πιστών με τον στολισμό των εκκλησιών, τις εικόνες και τη μουσική, οι Προτεστάντες αφαίρεσαν όλα αυτά και επικεντρώθηκαν στα καθαρά κειμενικά στοιχεία του χριστιανικού μηνύματος και τα βιβλία ήταν το ιδανικό μέσο για την μεταφορά του Ευαγγελικού κειμένου.

Λειτουργίες μεταδίδονται από την τηλεόραση και από το ραδιόφωνο τις τελευταίες δεκαετίες, ενώ παρόλη την άνοδο του διαδικτύου, επιλέγονταν ακόμα και σήμερα από ανθρώπους οι οποίοι δεν μπορούν να παραστούν στην εκκλησία ή δεν έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο, είτε γιατί δεν έχουν τον απαραίτητο εξοπλισμό είτε γιατί δεν γνωρίζουν πως να τον χρησιμοποιήσουν. Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ήδη από τις αρχές της δεκαετία του 1950 χρησιμοποίησε την τηλεόραση ως μέσο προώθησης του θρησκευτικού της μηνύματος με το να μεταδίδει κηρύγματα μέσω αυτής (Verschoor-Kirss,2012).

Για την μετάδοση του θρησκευτικού μηνύματος χρησιμοποιούνται και τεχνολογικά μέσα τα οποία επιτρέπουν το να ακουστεί η φωνή του ιερέα σε μεγαλύτερο κοινό, όπως είναι τα μεγάφωνα, ή τηλεοπτικές οθόνες για την προβολή της θρησκευτικής τελετής στους πιστούς οι οποίοι μπορεί να είναι μακριά και να έχουν μικρή ή καθόλου ορατότητα ή να είναι σε κάποιον εξωτερικό χώρο (Verschoor-Kirss,2012).

Ένα ακόμα παράδειγμα αποτελεί και η διαδεδομένη χρήση κασετών στην Αίγυπτο από δημοφιλείς κήρυκες του Ισλάμ (Hirschkind,2001). Το ηχογραφημένο μήνυμα μεταφέρεται από τα κασετόφωνα στους πιστούς, οι οποίοι συχνά μαζεύονται σε ομάδες είτε σε ιδιωτικές κατοικίες είτε σε δημόσιους χώρους (καφενεία, καταστήματα ή μέσα μαζικής μεταφοράς), γεγονός που επιτρέπει να δημιουργούνται θρησκευτικές ομάδες και εκτός των παραδοσιακών χώρων λατρείας. Συνεπώς πρόκειται και μια χαρακτηριστική περίπτωση κατά την οποία η τεχνολογία διευρύνει τις ήδη υπάρχουσες παραδοσιακές θρησκευτικές κοινότητες και δημιουργεί νέες. Ωστόσο, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι όπως παρατηρεί ο Hirschkind (2001), ότι αυτές οι «ανεπίσημες» θρησκευτικές κοινότητες όπως τις χαρακτηρίζει, διατηρούν

τη σχέση τους με τις επίσημες και όχι μόνο δεν αναιρούν η μια την άλλη, αλλά επιπλέον βρίσκονται σε μια συνεχή συνδιαλλαγή και αλληλοενίσχυση παρόλες τις διαφορές τους.

Η παρουσία των θρησκειών στο διαδίκτυο είναι ιδιαίτερα έντονη τα τελευταία χρόνια, ωστόσο δεν είναι μια νέα πρακτική (O' Brien 2020). Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, όταν το διαδίκτυο άρχισε να κάνει αισθητή την παρουσία του, εμφανίστηκε ο όρος «ψηφιακή θρησκεία» ο οποίος υποδήλωνε νέα είδη θρησκευτικών κοινοτήτων και πρακτικών οι οποίες άρχισαν να απεμπλέκονται από τις παραδοσιακές μορφές εκδήλωσής καθώς οι άνθρωποι άρχισαν να εξερευνούν και να πειραματίζονται με τη μεταφορά της πνευματικής/θρησκευτικής τους ζωής στο διαδίκτυο (Bauwens,1996).

Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι θρησκείες άρχισαν να έχουν παρουσία στο διαδίκτυο. Χρησιμοποιώντας ως εργαλείο τα προγράμματα modem τα οποία είχαν κάνει την εμφάνισή τους την δεκαετία του 1970, άρχισαν να εμφανίζονται στο διαδίκτυο συζητήσεις θρησκευτικού περιεχομένου (Τοπάλης,2019)

Ωστόσο, όπως παρατηρείται (Grinter κ.α 2011) η υιοθέτηση της τεχνολογίας από τις θρησκείες ξεκινάει από τον κλήρο καθώς ο κλήρος είναι αυτός που αρχικά αποδέχεται ή απορρίπτει μια νέα τεχνολογία. Ως παράδειγμα οι συγγραφείς αναφέρουν τον Προτεσταντικό κλήρο ο οποίος είναι υπεύθυνος για την προσέλκυση νέων μελών αλλά και για τη διατήρηση της συνοχής του ήδη υπάρχοντος ποιμνίου. Οι Προτεστάντες κληρικοί οι οποίοι ήταν ιδιαίτερα θετικοί ως προς το διαδίκτυο, ενθάρρυναν και τη χρήση του από τους πιστούς

Όπως καταδεικνύουν οι ιστορικοί, οι Ευαγγελικοί Προτεστάντες της Αμερικής (Morgan στο Moorehead,2001) ήταν από νωρίς ενθουσιώδεις ως προς την υιοθέτηση της τεχνολογίας προκειμένου να διαδώσουν σε ευρεία κλίμακα το μήνυμά τους, ξεκινώντας από την τυπογραφία και τον τηλέγραφο αργότερα, βλέποντας σε αυτά το κατάλληλο μέσο για να πετύχουν τον σκοπό τους.

Οι Προτεστάντες όμως δεν έμειναν σε αυτά τα μέσα. Καθώς το δόγμα τους διαθέτει αρκετές μέγα-εκκλησίες (mega churches) των οποίων το εκκλησίασμα είναι πάνω από 2.000 πιστοί (Eagle,2015) , οι ηγέτες προβληματίζονταν για το πως θα μπορούσαν να μεταδώσουν τις λειτουργίες στο όχι μόνο στο εκκλησίασμα που βρίσκεται στην κεντρική εκκλησία των 2.000 και πλέον πιστών, αλλά και σε απομονωμένες περιοχές. Έτσι έγιναν ένθερμοι οπαδοί της χρήσης των ΤΠΕ (Thumma&Travis στο Grinter κ.α 2011) .

Κατά το ξέσπασμα της πανδημίας του COVID-19, οι θρησκείες αναζήτησαν τρόπους να διατηρήσουν την επαφή με τους πιστούς. Οι τηλεοπτικές μεταδόσεις έχουν ιδιαίτερες απαιτήσεις, ο τηλεγράφος και οι κασέτες ξεπεράστηκαν όπως και το ραδιόφωνο. Τα κοινωνικά δίκτυα όμως προσέφεραν εύκολη και ευρεία πρόσβαση, με ελάχιστο εξοπλισμό, όχι ιδιαίτερες γνώσεις χρήσης και χωρίς ιδιαίτερο κόστος. Καθώς η πανδημία καθιστούσε ολοένα και πιο σαφές ότι ήταν σχεδόν αδύνατον οι πιστοί να παρίστανται σε λατρευτικές εκδηλώσεις στον χώρο της εκκλησίας, άρχισε να γίνεται ολοένα και περισσότερο διαδεδομένη η χρήση των κοινωνικών δικτύων και ιδιαίτερα του Facebook, Καθώς το μόνο που απαιτούνταν ήταν ένας λογαριασμός e-mail και ένα κινητό τηλέφωνο και έτσι για πολύ κόσμο ήταν εύκολο να συνδεθεί, αν δεν είναι ήδη συνδεδεμένος και για την εκκλησία να κάνει ζωντανές μεταδόσεις λειτουργιών καθώς η κάμερα ήταν ήδη ενσωματωμένη στον υπολογιστή ή το κινητό τηλέφωνο.

Για πολλούς αιώνες οι θρησκείες χρησιμοποιούσαν την τέχνη, την αρχιτεκτονική, την γλυπτική για να μπορέσουν να επικοινωνήσουν το δογματικό τους μήνυμά (Fernández, Martín & García, 2020). Έκτοτε τη σκυτάλη πήρε το ραδιόφωνο, ο κινηματογράφος, η τηλεόραση, φτάνοντας τα τελευταία χρόνια στο διαδίκτυο και ειδικότερα στις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης οι οποίες αποτελούν ένα κανάλι επικοινωνίας το οποίο όμως δεν προσφέρει μόνο την δυνατότητα επικοινωνίας στους πιστούς αλλά και ως ένα βαθμό συμμετοχή. Αυτό που κάνει το Facebook να ξεχωρίζει από τα άλλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είναι το γεγονός ότι επιτρέπει στον χρήστη να δημιουργεί μια ψηφιακή επέκταση του εαυτού του αλλά και των προσωπικών του σχέσεων (Verschoor-Kirss, 2012). Αυτό συμβαίνει γιατί το Facebook είναι δομημένο με τέτοιο τρόπο ώστε να διευκολύνει τον χρήστη να επικοινωνεί και να αλληλεπιδρά με τους φίλου, συγγενείς ή γνωστούς. Όπως αναφέρει ο Castells (αναφέρεται στο Fernández, Martín & García, 2020), μέσω των κοινωνικών δικτύων τα άτομα έχουν τη δυνατότητα για περισσότερη αυτονομία στην επικοινωνία, καθώς μπορούν ταυτόχρονα να είναι αποδέκτες και αποστολείς μηνυμάτων, καθώς η δομή των κοινωνικών δικτύων είναι τέτοια που να επιτρέπει την κοινωνική αλληλεπίδραση και την ανταλλαγή γνώσεων και πληροφοριών.

1.3 Η χρήση του διαδικτύου από τους πιστούς

Ήδη από την δεκαετία του 1980 (Cambell, 2011) παρατηρήθηκε μια άνοδος εκτέλεσης θρησκευτικών πρακτικών στο διαδίκτυο η οποία αφορούσε υπό-ομάδες στο Usenet και θρησκευτικές κοινότητες οι οποίες χρησιμοποιούσαν ως μέσο επικοινωνίας e-mails και οι οποίες προσέλκυαν την προσοχή των ερευνητών

Στα μέσα της δεκαετίας του 1990, οι ερευνητές άρχισαν να μελετούν τους διάφορους τρόπους με τους οποίους οι θρησκευόμενοι είτε μεμονωμένα είτε ως ομάδες, χρησιμοποιούσαν το διαδίκτυο για τις θρησκευτικές τους πρακτικές (O’Leary, S, Brasher, B ,1996).

Αρχικά η διερεύνηση του θέματος αφορούσε τον τρόπο με τον οποίο οι διάφορες θρησκείες εμφανίζονταν στο διαδίκτυο και ο προβληματισμός που δημιουργήθηκε ήταν το πως το διαδίκτυο αποτελεί το μέσο μέσω του οποίου τα άτομα σε επαφή με την πνευματικότητα σε μια μεταμοντέρνα κοινωνία και πως παραδοσιακές μορφές θρησκευτικότητας προσαρμόζονται στο διαδίκτυο (Cobb, 1998). Δεν επρόκειτο όμως για επιστημονικές μελέτες, αλλά περισσότερο για παρατηρήσεις.

Με το πέρασμα του χρόνου όμως η μελέτη του φαινομένου επεκτάθηκε στην διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι θρησκευτικοί οργανισμοί και παραδοσιακές θρησκευτικές πρακτικές επανερμηνεύται μέσω του διαδικτύου, περνώντας από την αναγνώριση και την παρατήρηση του φαινομένου στην ερμηνεία και την κριτική του προσφέροντας μια νέα οπτική στο πως η κοινωνικότητα και η πνευματικότητα εμφανίζονται, εμπλέκονται και μετασχηματίζονται μέσω του διαδικτύου (Hojsgaard, Warburg, 2005).

Όπως αναφέρει ο Helland (2005) ,οι ιστοσελίδες θρησκευτικού περιεχομένου στα τέλη της δεκαετίας του 1990 παρουσίαζαν μια συσχέτιση μεταξύ επίσημων θρησκευτικών ομάδων και θρησκειών στο διαδίκτυο καθώς επίσης και μη επίσημων θρησκευτικών ιστοσελίδων και ψηφιακών θρησκειών. Σε αντίθεση με αυτές τις ερασιτεχνικές, μη επίσημες ιστοσελίδες οι οποίες παρείχαν πληροφορίες κυρίως, οι επίσημοι θρησκευτικοί οργανισμοί έδειχναν μάλλον απρόθυμοι να δηλώσουν τη παρουσία τους στο διαδίκτυο σε ιστοσελίδες όπου τα άτομα θα μπορούσαν να μοιραστούν απόψεις, εμπειρίες ή ακόμα και να συμμετάσχουν σε τελετές. Αντιθέτως, σε μη επίσημες σελίδες, δημοφιλών θρησκειών , τα άτομα μπορούσαν να συμμετάσχουν σε τελετές, να έρθουν σε επαφή και να κάνουν ανταλλαγή απόψεων. Στη συνέχεια ωστόσο οι επίσημοι θρησκευτικοί οργανισμοί, προσαρμόστηκαν στις εξελίξεις και άλλαξαν τη στάση τους σχετικά με την ελευθερία των ατόμων να έχουν αλληλεπίδραση μέσω του διαδικτύου.

Μια δυσκολία την οποία αντιμετωπίζουν οι μελετητές των θρησκειών στο διαδίκτυο είναι ότι το διαδίκτυο βρίσκεται υπό συνεχή εξέλιξη και αλλαγή και αυτό αποτελεί μια σημαντική δυσκολία στην διερεύνηση και οριοθέτηση του θεωρητικού πλαισίου του θέματος . Μέρος αυτών των αλλαγών αποτελεί το γεγονός ότι ολοένα και πληθαίνουν οι ιστοσελίδες οι οποίες

αφορούν θρησκείες και από την άλλη, η πρόοδος της τεχνολογίας δίνει νέες δυνατότητες στους τρόπους με τους οποίους οι θρησκείες εμφανίζονται στο διαδίκτυο (Helland,2005).

Αν πρόκειται να κάνουμε μια ιστορική αναδρομή στη μελέτη των θρησκείων στο διαδίκτυο, οι σταθμοί είναι οι εξής:

1996 O'Leary & Brashe (O'Leary & Brasher,1996) : οι μελετητές τεκμηρίωσαν και εξέτασαν διαφορετικές ομάδες ως διαδικτυακές θρησκευτικές κοινότητες

2000 Hadden & Cowan: κατηγοριοποίηση αυτών των ομάδων προσδιορίζοντας κοινά χαρακτηριστικά σχετικά με τον τρόπο που λειτούργησε η κοινότητα και τα μέλη στο διαδίκτυο

2004 Dawson & Cowan :άρχισαν να αναγνωρίζουν ότι οι θρησκευτικές κοινότητες εκτός σύνδεσης χρησιμοποιούν ψηφιακές πλατφόρμες και τεχνολογίες για την εξυπηρέτηση των μελών τους και την ενίσχυση του διακονικού τους έργου

Το διαδίκτυο ευνοεί έναν τύπο επικοινωνίας ο οποίος είναι γνωστός ως «many-to-many communication» όπου η πληροφορία διαμοιράζεται διαμέσου ομάδων και ο οποίος διαφοροποιείται από τον τόπο που διαχέουν την πληροφορία οι κεντροποιημένες ιεραρχίες των θρησκείων (Castell όπως αναφέρεται στον Fuchs ,2009) οι οποίες χρησιμοποιούν το μοντέλο «one-to-many communication». Κατά αυτό τον τρόπο, οι θρησκείες στο διαδίκτυο αλλά και οι διαδικτυακές θρησκείες προσομοιάζονται με την Προτεσταντική Αναμόρφωση, όπου η Εκκλησία και το Ιερατείο δεν θεωρούνται πλέον το απαραίτητο μέσο μεταξύ των πιστών και των θρησκευτικών τους πρακτικών. Συνεπώς στο διαδίκτυο δεν χρειάζεται ιεραρχία ώστε να λειτουργήσει, αλλά αυτό που προαπαιτείται είναι όλοι οι συμμετέχοντες να έχουν ελεύθερη πρόσβαση και δυνατότητα συμμετοχής.

Μέχρι στιγμής έχει γίνει αναφορά σε ιστοσελίδες με θρησκευτικό περιεχόμενο, καθώς όμως τα κοινωνικά δίκτυα έχουν γίνει αναπόσπαστο μέρος της καθημερινής μας ζωής, θα πρέπει να εξετάσουμε το πώς εμφανίζονται εκεί οι θρησκείες και πώς επηρεάζονται από το ίδιο το μέσο. Τα κοινωνικά δίκτυα λόγω της δομής τους αποτελούν μια πρόκληση για τις παραδοσιακές μορφές ιεραρχίας και όχι μόνο τις θρησκευτικές. Ο λόγος που συμβαίνει αυτό είναι γιατί δίνουν τον έλεγχο από τον ιδιοκτήτη μιας ιστοσελίδας στους χρήστες και συνεπώς «ο καθένας μπορεί να γίνει εκδότης και ο καθένας μπορεί να γίνει κριτικός» (Kessler,2013).

Τα κοινωνικά δίκτυα δεν αποτελούν απλά ένα μέσο επικοινωνίας αλλά και ένα μέσο σύνδεσης των χρηστών του, το οποίο ενισχύει την αλληλεγγύη με τρόπο ο οποίος δεν απαντάται στις κοινωνικές ομάδες οι οποίες περιορίζονται από γεωγραφικούς περιορισμούς (Kessler,2013).Ο Kessler, αναφέρει τις τρεις φάσεις του διαδικτύου οι οποίες είναι οι εξής ::

1980: One - to - one connection (π.χ. τα e-mails)

1990: One - to - many connection (π.χ. Ιστοσελίδες)

2000: many - to - many connection, δηλαδή τα κοινωνικά δίκτυα

Στα κοινωνικά δίκτυα παρατηρείται μια κινητικότητα όσον αφορά τα παραπάνω θέματα καθώς μέσω αυτών, οι άνθρωποι συσπειρώνονται δια μέσου blogs,sites, διαμοιράζοντας video και φωτογραφίες, οργανώνοντας κοινές προσευχές και κάνοντας συζητήσεις σχετικά με τη θρησκευτική τους ταυτότητα. Αυτόματα, δημιουργούνται κοινότητες σε έναν χώρο πέρα του συμβατικού (Neumaier, 2019). Παρατηρείται από τους μελετητές ότι μέσα σε αυτό σχηματίζονται κοινότητες, οι οποίες δημιουργούνται μέσα στον ψηφιακό χώρο, υπάρχουν μέσω αυτού αλλά και πολλές φορές εξαιτίας αυτού. Οι θρησκευτικές κοινότητες δεν θα μπορούσαν να αποτελέσουν εξαίρεση.

Σύμφωνα με την Cambell (2005), στο διαδίκτυο λαμβάνουν χώρα τρία είδη θρησκευτικών πρακτικών :

- Ατομικές: το άτομο συνδέεται με μία μεγαλύτερη κοινότητα κοινής πίστης στο διαδίκτυο
- Κοινοτικές : οικοδόμηση κοινοτικών θρησκευτικών ταυτοτήτων
- Ενημερωτικές : αναζήτηση θρησκευτικών πληροφοριών ή βοηθητικών προγραμμάτων

Καθώς περιηγούμαστε σε ιστοσελίδες χριστιανικού περιεχομένου, μπορούμε να κάνουμε μια κατηγοριοποίηση του περιεχομένου τους (Halabi, 2012):

- Ενημέρωση: μέσα από το διαδίκτυο διακινούνται πληροφορίες, κυρίως μέσω κειμένων
- Επικοινωνία: το διαδίκτυο προσφέρει τα ιδανικά μέσα για εύκολη και γρήγορη συνάντηση επικοινωνία και κοινωνική διάδραση.
- Κατασκευή : στο διαδίκτυο ο καθένας μπορεί να προσλάβει την πληροφορία και στη συνέχεια να την επεξεργαστεί και να δημιουργήσει την δική του πληροφορία.

Επιπλέον όσον αφορά το διαδίκτυο (Verschoor-Kirss,2012), παρατηρούνται δύο ειδών χρήσεις από τους πιστούς.

- Η πρώτη αφορά την δημιουργία ιστότοπων οι οποίοι χρησιμοποιούνται ως κοινωνικά δίκτυα και έχουν στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους τη θρησκεία και χρησιμοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά από πιστούς.
- Η δεύτερη περίπτωση αφορά την χρήση των ήδη υπάρχοντων εκτεταμένων κοινωνικών δικτύων (όπως είναι το Facebook) από τους πιστούς προς όφελος τους.

Οι θρησκευτικές κοινότητες οι οποίες δημιουργούνται στο χώρο του διαδικτύου, δημιουργούν μια ελκυστική προοπτική για τα κοινωνικά δίκτυα τόσο στους πιστούς ως άτομα αλλά και σε θρησκευτικά ιδρύματα (Verschoor-Kirss,2012).

Με την παραπάνω άποψη συμφωνεί και η Cambell (2007) η οποία διαπίστωσε ότι μέσα από το διαδίκτυο και τα κοινωνικά δίκτυα, αναδύεται ένα νέο είδος θρησκευτικών ηγετών, οι κληρικοί οι οποίοι έχουν τις γνώσεις να χρησιμοποιήσουν τις ΤΠΕ. Δεύτερον υπήρχε ένας σημαντικός αριθμός πιστών (ιδιαίτερα των χριστιανικών δογμάτων) ο οποίος θεωρούσε περισσότερο σημαντικό τον δεσμό που δημιουργούνταν στις ψηφιακές αυτές κοινότητες από αυτόν που βίωναν στη φυσική εκκλησία τους και τρίτον, είχαν την τάση να θεωρούν το διαδίκτυο ως το μέσον που συνδέει την εμπειρία που έχουν στην τοπική τους κοινότητα με την Χριστιανοσύνη σε παγκόσμιο επίπεδο.

Ένας ακόμα διαχωρισμός στη χρήση των κοινωνικών δικτύων από πιστούς μπορεί να γίνει και με βάση την δράση (action) που απορρέει από την χρήση ως εξής :

- Αναγνωριστική δράση: σκοπό έχει την προβολή της θρησκευτικής ταυτότητας του ατόμου στους άλλους
- Παρακινητική δράση: σκοπό έχει να προσελκύσει πείσει και άλλα άτομα να συμμετάσχουν σε μια συγκεκριμένη διαδικτυακή θρησκευτική ομάδα προκειμένου αυτή να διευρυνθεί. Οι παρακινητικές δράσεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν και υποκατηγορία των αναγνωριστικών, καθώς εξυπηρετούν και σκοπούς δήλωσης θρησκευτικής ταυτότητας, ενώ οι αναγνωριστικές δεν έχουν ως σκοπό την προσέλκυση πιστών.

Η δομή του Facebook εκ των πραγμάτων διευκολύνει την δήλωση της θρησκευτικής ταυτότητας. Αυτό γίνεται με δύο τρόπους (Verschoor-Kirss,2012) :

- Στο προφίλ εκτός από τις διάφορες προσωπικές πληροφορίες που μπορεί ο χρήστης να επιλέξει (φύλο, ηλικία, γενέθλια, επάγγελμα, οικογενειακή κατάσταση κ.α.) υπάρχει η δυνατότητα σε όποιον το επιθυμεί να δηλώσει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και αυτό να είναι ορατό σε όσους έχουν πρόσβαση στο προφίλ του.
- Ο δεύτερος τρόπος είναι τα like που μπορεί κάποιος να επιλέξει κάτω από μια δημοσίευση, μια φωτογραφία ή ένα σχόλιο σε μια σελίδα θρησκευτικού περιεχομένου και τότε αυτή θα εμφανίζεται και στο προφίλ του.

Συνεπώς διαφαίνεται ότι οι θρησκευτικές ομάδες στο χώρο του Facebook αποτελούν παράδειγμα κοινωνικών σχηματισμών μέσα σε κοινωνικό δίκτυο. Όταν το άτομο αυτοπροσδιορίζεται ως μέλος μιας συγκεκριμένης θρησκευτικής ομάδας, είναι πιο εύκολο να συναντήσει και άλλα άτομα με κοινά θρησκευτικά πιστεύω. Στη συνέχεια μπορούν να αλληλεπιδράσουν με το να δημοσιεύουν σχόλια τα οποία μπορεί να δει αλλά και να σχολιάζει οποιοσδήποτε.

Σε περιόδους κρίσης οι άνθρωποι έχουν την τάση να στρέφονται προς τη θρησκεία για παρηγοριά και για να μπορέσουν να εξηγήσουν και να διαχειριστούν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν και η περίοδος της πανδημίας του COVID-19 δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Στην έρευνα «In crisis, we pray: Religiosity and the COVID-19 pandemic» η Bentzen (2021) μελέτησε ημερήσια και εβδομαδιαία στοιχεία αναζητήσεων στο Google από 107 χώρες και διαπίστωσε ότι η πανδημία είχε προκαλέσει τεράστια αύξηση στις αναζητήσεις που αφορούσαν προσευχή και θρησκευτικά θέματα της τάξεως του 30% κατά τη διάρκεια των πρώτων μηνών της πανδημίας. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την στροφή των πιστών στο διαδίκτυο την περίοδο που οι ναοί ήταν κλειστοί. Οι άνθρωποι ξεκίνησαν τις αναζητήσεις στο Google με θέμα «internet church» μετά από τις 11 Μαρτίου 2020 όπου οι ναοί ανέστειλαν τη λειτουργία τους, σε ποσοστό 30%, ενώ στις 21 Μαρτίου το ποσοστό εκτοξεύτηκε στο 100%, ενώ διαπιστώθηκε ότι σε ποσοστό πάνω από το 50% του ενήλικου πληθυσμού συμμετείχε σε διαδικτυακές προσευχές προκειμένου να σταματήσει η πανδημία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του θεωρητικού πλαισίου θα προσεγγίσουμε την έννοια της ιερότητας ενός χώρου και θα σκιαγραφήσουμε τα χαρακτηριστικά εκείνα τα οποία παρατηρούνται σε έναν χώρο και τον καθιστούν ιερό, αλλά και πως οι άνθρωποι προσλαμβάνουν την ιερότητα.

Σε αντιδιαστολή με αυτό θα διερευνήσουμε την έννοια του διαδικτύου ως ιερό χώρο αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι παραδοσιακές θρησκευτικές πρακτικές μεταφέρονται από τους παραδοσιακούς χώρους λατρείας στο άυλο και άχρονο χώρο του διαδικτύου και μετασχηματίζονται μέσα σε αυτό αλλά και εξαιτίας αυτού.

Κεφάλαιο 2ο: Η ιερότητα

2.1 Ο ιερός χώρος

Σύμφωνα με τον Kang (2010) η ιερότητα είναι μια έννοια η οποία προσπαθεί να συλλάβει μια αυθόρμητη αντίδραση σε άγνωστες και μυστηριώδεις δυνάμεις. Συνήθως η ιερότητα αναπαρίσταται διαμέσου εικόνων και πρακτικών. Η αίσθηση της ιερότητας προκύπτει διαμέσου της επαφής του ανθρώπου με τον πνευματικό κόσμο και είναι ένα ιδιαίτερο συναίσθημα το οποίο εκτίνεται και πέρα από τις ανθρώπινες αισθήσεις με τις οποίες αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο. Παρόλο που η ιερότητα μπορεί να βιωθεί μέσω των αισθήσεων, από μόνη της δεν ορίζεται ακριβώς αίσθηση αλλά ως μια συγκεκριμένη έννοια η οποία δηλώνει την προέλευση ή την πηγή ενός πνευματικού ανθρώπινου αισθήματος (Kang,2010)

Στη ανθρώπινη ιστορία και ήδη από την αρχαιότητα δινόταν εξαιρετική σημασία όχι μόνο στο ίδιο το ιερό κτίσμα, αλλά και στο τοπίο που θα το περιέβαλε. Κέντρα λατρείας ιδρύθηκαν σε προσεκτικά επιλεγμένες θέσεις, όπου το ίδιο το τοπίο αποπνέει επιβλητικότητα και ιερότητα, όπως οι Δελφοί, η Δωδώνη και η Ολυμπία (Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου,2005). Τα παραπάνω αποτελούσαν όχι μόνο ιερούς χώρους αλλά και ιερά τοπία. Το τοπίο είναι το αποτέλεσμα της αντίληψης του ανθρώπου για την φύση που τον περιβάλλει (Pora, Knitter,2016) και έτσι προκύπτει το τοπίο ως προϊόν το οποίο εξαρτάται όχι μόνο από την φύση που προϋπάρχει, αλλά και από αυτόν που το παρατηρεί. Επιπλέον, κατά τη αρχαιοελληνική προσέγγιση, η παρατήρηση της φύσης στρέφεται προς το «όλον», δηλαδή προς την θεώρηση του περιβάλλοντα χώρου ως μιας θεϊκής υπόστασης, η οποία περιλαμβάνει όχι μόνο αυτά που αντιλαμβάνεται με την όραση, αλλά και αυτά που δεν γίνονται αντιληπτά δια μέσου της όρασης.

Γίνεται κατανοητό, ότι το τοπίο, ως έννοια εξαρτάται από την ίδιο τον περιβάλλοντα χώρο και τις ανθρώπινες κατασκευές, αλλά ταυτόχρονα εξαρτάται και από το πολιτισμικό ον που παρατηρεί το τοπίο. Στην περίπτωση αυτή ο παρατηρητής αποτελεί τον κρίσιμο παράγοντα που μετατρέπει τη απλή παρατήρηση σε αισθητική, νοητική και συναισθηματική παρατήρηση, καθώς είναι αυτός που επιλέγει *«ποια στοιχεία τα οποία, ως πολιτισμικές εκφάνσεις, πλέον, το σχηματίζουν»* (Μάλαμη, 2014).

Η ψυχολογία και η πίστη του προσκυνητή επηρεαζόταν σε πολύ μεγάλο βαθμό από την επιβλητικότητα του τοπίου, επιρροή την οποία γνώριζαν οι αρχαίοι Έλληνες και γι αυτό το

λόγο διάλεξαν προσεκτικά τα τοπία μέσα στα οποία θα τοποθετούσαν τα ιερά κτίρια (Μουτσόπουλος, 2005).

Μια πολιτισμική προσέγγιση στο τι είναι «ιερός χώρος» είναι η απόδοση της ιερότητας ως ένα κοινωνικό κατασκευάσμα (Casey,2006).Ως εκ τούτου ένας χώρος είναι ουδέτερος, αλλά η ιερότητά του μπορεί να κατασκευαστεί κοινωνικά. Η φαινομενολογική προσέγγιση, μετατοπίζει το ενδιαφέρον στον ίδιο το χώρο και θεωρεί ότι η τοπογραφία αλλά και τα υλικά στοιχεία ενός χώρου συμμετέχουν στο σχηματισμό της αντίληψης για το χώρο αυτό (Casey,2006).

Όπως σε μια θεατρική παράσταση τα σκηνικά χρησιμοποιούνται ώστε να δημιουργήσει συγκεκριμένα συναισθήματα και να κάνει τον θεατή κοινωνό της ιστορίας που διαδραματίζεται, έτσι και η τοποθέτηση του λατρευτικού χώρου στο κατάλληλο τοπίο, δημιουργεί στον προσκυνητή αισθήματα ιερότητας, υπερβατικότητας και επαφής με το θείο. Επιπλέον τα ίδια τα ιερά κτίσματα σε όλες τις θρησκείες αποτελούν έναν χώρο ο οποίος σκοπό έχει να προκαλέσει το θρησκευτικό αίσθημα, το δέος και το υπερβατικό.

Μέσα από την θρησκεία ο άνθρωπος προσπαθεί να επεκταθεί πέρα από τα αισθητά σύνορα προς το αιώνιο και το άπειρο και αυτό είναι το πεδίο στο οποίο κινείται η θρησκευτική εμπειρία η οποία αρχίζει με το δέος μπροστά στο ιερό και κορυφώνεται με την προσωπική συνάντηση με το άγιο μέσα από μια προσωπική σχέση στην οποία συμμετέχουν η νόηση, το συναίσθημα, η βούληση, το συνειδητό και το ασυνείδητο.

Υπάρχει όμως κάποιος χώρος στον οποίο ο άνθρωπος μπορεί να βιώσει την θρησκευτική εμπειρία και να έρθει σε επαφή με το ιερό και να αναζητήσει το άγιο; Σύμφωνα με τον ιστορικό θρησκείων M.Eliade (Eliade,1957), το ιερό βρίσκεται στους συμβολισμούς και τα τελετουργικά σχεδόν όλων των πολιτισμών. Αισθητοποιείται όμως ως ιερός τύπος σε ναούς και βωμούς, σε περιοχές που θεωρούνται ταμπού. Αυτή η ποιότητα της ιερότητας αποδίδεται σε λίθους, δέντρα, όρη και διάφορα αντικείμενα στα οποία ενοικούν μυστηριώδεις δυνάμεις.

Πέρα όμως από τις προαναφερθείσες περιοχές, υπάρχουν και οι ιεροί χώροι οι οποίοι και θα μας απασχολήσουν στη παρούσα εργασία και ιδιαίτερα οι ναοί ως προσδιορισμένοι χώροι οι οποίοι είναι κατασκευασμένοι με τέτοιο τρόπο που να προκαλούν και να εμπνέουν το θρησκευτικό βίωμα το οποίο μετουσιώνεται σε θρησκευτική εμπειρία. Στους ναούς λαμβάνει χώρα το μεγαλύτερο μέρος των θρησκευτικών τελετών, ένας χώρος ο οποίος χρησιμοποιεί την

αρχιτεκτονική, την γλυπτική, την ζωγραφική, τη μουσική, ως μέσα προκειμένου να μεταφερθούν ιδέες και επιτευχθεί το επιθυμητό αποτέλεσμα το οποίο δεν είναι άλλο από την επαφή με το ιερό και την ένωση με το άγιο.

Η αρχιτεκτονική των ιερών ναών έχει ως σκοπό τη δημιουργία ενός χώρου ο οποίος να περιβάλλει αλλά και επιπλέον να προκαλεί και να ενισχύει την θρησκευτική εμπειρία και την αίσθηση ιερότητας με το να προβάλλουν την παρουσία μιας θεϊκής οντότητας (Jones, αναφέρεται στον Mansour,2022).Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι Παναγία των Παρισίων, οι Πυραμίδες, το Stonehenge, η Αγία Σοφία, αλλά και κάθε άλλος ιερός χώρος, ο οποίος σκοπό έχει να υποδηλώνει την θεϊκή παρουσία.

Τα παραπάνω στοιχεία των ιερών χώρων είναι αυτά που δίνουν την δυνατότητα της αποκωδικοποίησης της πολιτισμικής τους αξίας ακόμα και σε όποιον δεν ανήκει στα μέλη και τους πιστούς του συγκεκριμένου δόγματος. Τα αντιληπτικά πρότυπα και τα μοτίβα του δικού τους πολιτισμού, τους καθιστούν ικανούς να αποκρυπτογραφήσουν τα σημεία, τα σύμβολα, το αρχιτεκτονικό ύφος και τους κανόνες συμπεριφοράς που ορίζουν την ιερότητα του χώρου (Anttonen, στους Willi & Russel,2003). Έτσι η διαφορά που επιβάλλει το ιερό αναγνωρίζεται αμέσως και σε κάθε κοινωνία και οπουδήποτε στον κόσμο αναμένεται ότι η διαφορά την οποία σηματοδοτεί το ιερό, θα γίνει αντιληπτή, σεβαστή και δεν θα παραβιαστεί ακόμα και από ανθρώπους που δεν είναι εξοικειωμένοι με την κοσμοθεωρία και τις αφηγηματικές παραδόσεις της συγκεκριμένης θρησκευτικής ομάδας.

Ο Kang Jing Jean (2010) αναφέρει ότι οι ιεροί χώροι, ανεξάρτητα από το σε ποια θρησκεία ανήκουν, παρουσιάζουν συγκεκριμένα αισθητικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία προκειμένου να προκαλέσουν στους πιστούς την αίσθηση της ιερότητας μέσω οπτικών ερεθισμάτων και ξεκάθαρα να διαφοροποιηθούν από οποιονδήποτε άλλο χώρο. Τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται είναι ο φωτισμός (φως και σκιές), τα χρώματα, ο ήχος και η ησυχία και η κλίμακα.

Υπάρχει όμως θρησκεία χωρίς ιερό; Σύμφωνα με τον Otto (1958), Γερμανό φιλόσοφο και θρησκευτολόγο, αλλά και τον Eliade (1957), δεν μπορεί να υπάρξει θρησκεία χωρίς ιερό. Δεν θεωρούν την ιερότητα ως χαρακτηριστικό της θρησκείας, αλλά ως την ίδια της την ουσία. Σύμφωνα με τη θεώρησή τους δεν μπορεί να αποδοθεί ο όρος «θρησκεία» αν δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο τους που να θεωρείται ιερό από τους συμμετέχοντες. Μεταφραζόμενο το ιερό δεν είναι τίποτα άλλο από την υποκειμενική αίσθηση της παρουσίας ενός τρομερού και

συναρπαστικού μυστηρίου και κατανοείται ως μια δυναμική ουσία η οποία φανερώνεται στο συναίσθημα του θρησκευτικού δέους το οποίο συνδυάζει το φόβο και συναρπαστική έκσταση (Anttonen, στους Willi & Russel, 2003).

Σύμφωνα με τον Durkheim (1912) το ιερό υπάρχει μόνο σε αντίθεση με ότι περιλαμβάνεται στη βέβηλη σφαίρα της κοινωνικής ζωής. Η κοινωνική συλλογικότητα είναι αυτή που καθιστά τα πράγματα ιερά σε σχέση με τη συμβολική αναπαράσταση αξιών τις οποίες τα μέλη τους επαναβεβαιώνουν και επαναπροσδιορίζουν με τη τελετουργία, προκειμένου να ενισχυθεί η αίσθηση της κοινωνικής συνοχής.

Δημιουργείται όμως το ερώτημα «γιατί οι άνθρωποι κατασκευάζουν ναούς;» Οι Lakoff και Johnson (αναφορά στο Willi & Russel ,2003) υποστηρίζουν ότι οι δομές της ανθρώπινης αντίληψης έχουν την προέλευσή τους στο σώμα. Συνεπώς τα εννοιολογικά και συμβολικά αντιληπτικά πρότυπα προεικονίζονται στις εικονικές προτυπώσεις της σωματικής μας εμπειρίας. Η ανθρώπινη αντίληψη για την πραγματικότητα δεν μπορεί να διαχωριστεί από αυτό που βιώνουμε κατά την βιολογική μας αλληλεπίδραση. Ως ανθρώπινα όντα έχουμε την ανάγκη να κινούμαστε μέσα σε περιεκτικά σχήματα τα οποία εξαρτώνται από την ίδια την φύση του ανθρώπινου σώματος. Όπως ακριβώς το σώμα μας είναι μια οντότητα με σαφή όρια τα οποία οριοθετούνται από τα αισθητηριακά μας όργανα και λειτουργούν ως σύνορα για να διαχωρίζουν με σαφήνεια το «εγώ» από το «άλλο», έτσι χρειαζόμαστε και σαφή όρια τα οποία ορίζουν το «ιερό» από το «βέβηλο» , το σύνορο που να ορίζει ότι αν το περάσουμε θα μπορούμε να βιώσουμε το ιερό, και να αναζητήσουμε την επαφή με το Άγιο.

Τα σύνορα αυτά είναι ξεκάθαρα οριοθετημένα από τους τοίχους ενός ιερού χώρου, του ναού. Ο ιερός χώρος έχει κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά τα οποία βοηθούν προς την βίωση της θρησκευτικής εμπειρίας. Καθώς όμως θρησκείες πλέον μπορούν να εκδηλωθούν και σε χώρους εκτός των παραδοσιακών, τους μελετητές απασχολεί το ερώτημα ποια είναι εκείνα τα χαρακτηριστικά που τους καθιστούν ιερούς (Rosati, 2015). Συνεπώς, δεν τους απασχολεί μόνο ο τρόπος με τον οποίο οι θρησκευτικές πρακτικές εμφανίζονται στο διαδίκτυο, αλλά επιπλέον αν μεταφέρονται και εμφανίζονται σε αυτόν το στοιχείο της ιερότητας το οποίο παρατηρείται στους παραδοσιακούς χώρους λατρείας.(Rosati,2015).

Ο ιερός χώρος έως σήμερα παρουσιάζει τα εξής χαρακτηριστικά (Rosati,2015):

- Προσανατολίζει τους πιστούς προς ένα κοινό σημείο

- Αναπαριστά/ αντικατοπτρίζει έναν κόσμο τέλει και απόλυτο, πέρα από τον επίγειο
- Αντανακλά μια θεότητα η οποία συμβολίζει κάτι το επιθυμητό
- Το εγκόσμιο συναντά το υπερβατικό
- Υπάρχει ένα λατρευτικό αντικείμενο, εικόνα ή είδωλο που συμβολίζει και ενσαρκώνει τη θεϊκή παρουσία στον ιερό τόπο
- Χαρακτηριστική ατμόσφαιρα καθαγίασης που γίνεται αντιληπτή στο κατώφλι που συναντιούνται το ανθρώπινο και το ιερό.

Ο Smith (1987) θεωρεί πως οι θρησκευτικές τελετουργίες σχετίζονται άμεσα με τον χώρο και αυτός ορίζεται ως ιερός, ως αποτέλεσμα τελετουργικών πράξεων καθαγιασμού του. Ο χώρος αυτός είναι καθορισμένος και γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτός όταν πρόκειται για ένα συγκεκριμένο χώρο ο οποίος έχει κατασκευαστεί προκειμένου να λαμβάνουν χώρα σε αυτόν θρησκευτικές τελετές, όπως είναι ο ναός. Ο ναός έχει οριστεί ως πνευματικός χώρος, στον οποίο ο άνθρωπος μπορεί να βιώσει την ιερότητα σε αντιδιαστολή με το βέβηλο όχι ως δύο ουσιαστικές κατηγορίες, αλλά ως περιστασιακή αίσθηση.

Βασιζόμενος στη θεωρία του Smith, ο Hecht (2008), ωθεί τον προβληματισμό ένα βήμα παρακάτω σχετικά με το ποιος χώρος μπορεί να θεωρηθεί ιερός. Ο Hecht (2008) αναφέρει ότι θρησκευτικές τελετές μπορούν να πραγματοποιηθούν και σε εξωτερικούς χώρους οι οποίοι δεν είναι δομημένοι όπως ένας ναός και μπορεί η αρχική ή κύρια χρησιμότητά τους να μην ήταν καν θρησκευτική όπως ο εξωτερικός χώρος ενός ναού ή ένας δρόμος από τον οποίο διέρχονται οι πιστοί κατά τη διάρκεια μιας λιτανείας ή χώροι θρησκευτικής μνήμης όπως το Τείχος των Δακρύων στην Ιερουσαλήμ. Σύμφωνα με τον Hecht ένας χώρος είναι ιερός όταν οι άνθρωποι έχουν ελεύθερη πρόσβαση σε αυτόν προκειμένου να εκπληρώσουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα είτε ατομικά είτε συλλογικά.

Οι παρευρισκόμενοι σε έναν ναό δεν παρουσιάζουν κάποια ομοιομορφία. Ωστόσο έχουν τη δυνατότητα ανεξαρτήτου ηλικίας, φυλετικών χαρακτηριστικών, επαγγέλματος, μορφωτικού επιπέδου και οικονομικής κατάστασης να αφοσιωθούν από κοινού σε συγκεκριμένες αξίες. Οι θρησκευτικές τελετές καταργούν τα προσδιορισμένα βάση κριτηρίων υποσύνολα και μας εντάσσει σε, μια οικογένεια αυτό των ανθρώπων. Αυτές οι αξίες είναι οι εξής (de Botton,2011):

- Κοινωνική αλληλεγγύη
- Προσφορά
- Επαφή με τον συνάνθρωπο

Η Θεία Λειτουργία εμπεριέχει πολλά τελετουργικά στα οποία οι πιστοί συμμετέχουν. Σχεδόν σκηνοθετημένα, το εκκλησίασμα στέκεται, γονατίζει ή ψάλλει και αυτά τα τελετουργικά ωθούν το άτομο να ξεφύγει από το «εγώ» και να συμμετάσχει στο «εμείς».

Ενώ θα μας φαινόταν παράταιρο έως και αδύνατο να χαιρετίσουμε έναν άγνωστο στο δρόμο ή να μοιραστούμε το ίδιο τραπέζι με μια παρέα που δε γνωρίζουμε, μας είναι εντελώς φυσικό να χαιρετίσουμε αγνώστους μετά τη Θεία Λειτουργία και να μοιραστούμε την Θεία Κοινωνία.

Η αρχιτεκτονική των ναών, οι εικόνες, οι αγιογραφίες στους τοίχους, τα κεριά και η μυρωδιά από το λιβάνι, αποτελούν στοιχεία τα οποία χρησιμεύουν στο να καλύπτουν παγκόσμιες ανάγκες του ανθρώπινου ψυχισμού (de Botton,2011).Στοιχεία τα οποία διασχίζουν το χρόνο αλλά και τις θρησκείες.

Η Παρθένος Μαρία στον Χριστιανισμό, η Δήμητρα στην αρχαία Ελλάδα είναι γυναικείες μορφές, συμπονετικές οι οποίες λειτουργούν υποστηρικτικά για τον άνθρωπο ο οποίος στρέφει το βλέμμα του προς μια γαλήνια μητρική μορφή η οποία προσφέρει ανακούφιση.

Ακόμα και οι εικόνες του Θεανθρώπου οι οποίες απεικονίζουν το μαρτύριό Του στον σταυρό, αποτελεί παράδειγμα θρησκευτικής τέχνης η οποία σχηματοποιεί με άριστο τρόπο τον πόνο, αμβλύνοντας έτσι τα άσχημα συναισθήματα που μπορεί να βιώνει ένας πιστός, λειτουργώντας ανακουφιστικά.

Καθώς όμως θρησκείες πλέον μπορούν να εκδηλωθούν και σε χώρους εκτός των παραδοσιακών, τους μελετητές απασχολεί το ερώτημα ποια είναι εκείνα τα χαρακτηριστικά που τους καθιστούν ιερούς (Rosati, 2015).Η θρησκείες έχουν μεταφερθεί στο διαδίκτυο, έναν ψηφιακό χώρο χωρίς όρια. Συνεπώς, δεν τους απασχολεί μόνο ο τρόπος με τον οποίο οι θρησκευτικές πρακτικές εμφανίζονται στο διαδίκτυο, αλλά επιπλέον αν μεταφέρονται και εμφανίζονται σε αυτόν το στοιχείο της ιερότητας το οποίο παρατηρείται στους παραδοσιακούς χώρους λατρείας. Μπορεί όμως το διαδίκτυο να θεωρηθεί «ιερός χώρος» ; Υπάρχουν στοιχεία ιερότητας, πόσο κοινά είναι με τους παραδοσιακούς χώρους λατρείας και πως έχουν μετασηματιστεί μέσα από το διαδίκτυο. Τα παραπάνω ερωτήματα θα μας απασχολήσουν στο επόμενο κεφάλαιο.

2.2 Το διαδίκτυο ως ιερός χώρος

Στο ερώτημα : «Είναι το διαδίκτυο ιερός χώρος;» Ο Mark Pesce (στο Beghetto,2022) είναι απόλυτος :

« Οι υπολογιστές μπορούν να είναι τόσο ιεροί όσο και εμείς, καθώς μπορούν να ενσωματώσουν τις οντότητές μας και την επικοινωνία που έχουμε μεταξύ μας , συμπεριλαμβανομένων και των θεϊκών μας μερών που επικαλούμαστε στον χώρο του διαδικτύου»

Το διαδίκτυο αποτελείται από υπολογιστές συνδεδεμένους μεταξύ τους, οι οποίοι διευκολύνουν την σύνδεση και αλληλεπίδραση των ανθρώπων. Δεν υπάρχουν γεωγραφικά όρια, δεν έχει φυσική υπόσταση και αυτό που γίνεται αντιληπτό είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης. Ωστόσο είναι σύνηθες να αναφερόμαστε στο διαδίκτυο ως «χώρος». Σε αυτό ακριβώς έγκειται και η δυσκολία να προσδιορίσουμε αν το διαδίκτυο αποτελεί ιερό χώρο, την στιγμή που είναι δύσκολο να το ορίσουμε ως χώρο εξαρχής .

Καθώς όμως η θρησκεία μετακινείται ολοένα περισσότερο προς τα ψηφιακά περιβάλλοντα, εγείρεται και ένα ακόμα ερώτημα που αφορά το αν το διαδίκτυο μπορεί να θεωρηθεί ως ιερός χώρος και πως αυτό μπορεί να οριστεί.

Η Campbell (2005) έδωσε έναν θεωρητικό ορισμό του διαδικτύου ως μυστηριακό χώρο και μελέτησε τον τρόπο με τον οποίο οι χρήστες θεωρούν το διαδίκτυο ως μέρος αφιερωμένο σε τελετουργικές και θρησκευτικές πρακτικές. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, μετακινεί την ευθύνη για τον χαρακτηρισμό του διαδικτύου ως ιερό χώρο στον ίδιο τον πιστό και ιδιαίτερα στις κοινότητες που σχηματίζονται, καθώς θεωρεί ότι το διαδίκτυο αποτελεί ιερό χώρο όταν παρατηρούνται τα εξής :

- Οι θρησκευτικές ομάδες μπορούν να ενισχύσουν την ταυτότητά τους ή ένα συγκεκριμένο σύνολο πεποιθήσεων ή τελετών
- Τα μέλη μπορούν να δημιουργήσουν το αφήγημα της ομάδας τους ενθαρρύνοντας το ένα το άλλο στις κοινές πεποιθήσεις τους και μέσω υποστηρικτικών συζητήσεων
- Τέτοιες εμπειρίες υποστηριζόμενες από το δίκτυο επιτρέπουν στα μέλη να δουν τις διαδικτυακές κοινότητες ως μέρη όπου άτομα με παρόμοιες εμπειρίες θα γίνονται αποδεκτά και πού θα παρέχεται φροντίδα στα μέλη με τρόπους που δεν είναι διαθέσιμοι εκτός σύνδεσης
- Αυτές οι κοινότητες χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο ως δομή υποστήριξης, διευκολύνοντας την προσωπική και πνευματική ανάπτυξή τους.

Επίσης και ο Helland (2005) μεταθέτει την απάντηση στο ίδιο το άτομο. Στον προβληματισμό κατά πόσο μπορεί η συμμετοχή σε διαδικτυακές θρησκευτικές τελετές να αποτελεί μια αυθεντική θρησκευτική εμπειρία, η απάντηση είναι ότι δεν είναι η πράξη που ορίζει τη θρησκευτική εμπειρία, αλλά η πρόθεση του πιστού που υπάρχει πίσω από αυτή. Θεωρεί επιπλέον ότι η αίσθηση θρησκευτικής εμπειρίας στο διαδίκτυο είναι πιο έντονη σε πιστούς οι οποίοι ακολουθούν διαδικτυακές θρησκείες των οποίων η δραστηριότητα λαμβάνει χώρα μόνο στο χώρο του διαδικτύου, καθώς για αυτούς δεν υπάρχει διαχωρισμός μεταξύ της ζωής εκτός διαδικτύου από τις εμπειρίες της ζωής εντός διαδικτύου και οι θρησκευτικές τους δραστηριότητες υπάρχουν μόνο εντός του ψηφιακού κόσμου. Ο λόγος είναι ότι για αυτούς το διαδίκτυο δεν αποτελεί κάποιον άλλο χώρο «εκτός» της ζωής τους αλλά τον βιώνουν ως μέρος της καθημερινότητάς τους, τον οποίο έχουν επιλέξει ως περιβάλλον στο οποίο να εκτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα.

Ο Jacobs (2007) μεταθέτει και αυτός την απάντηση στο άτομο: από τη στιγμή που ένας πιστός συμμετέχει σε μια διαδικτυακή θρησκευτική εκδήλωση και αισθάνεται ότι επισκέπτεται μια διαδικτυακή εκκλησία με τον ίδιο τρόπο που αισθάνεται όταν το κάνει για μια πραγματική εκκλησία και στην οποία μπορεί να προσευχηθεί και να νιώσει ασφάλεια, τότε αυτός ο χώρος είναι ιερός. Δεν σχετίζει λοιπόν την ιερότητα του χώρου με κάποιο χαρακτηριστικό, αλλά μόνο με την αίσθηση που η εμπειρία προκαλεί στον πιστό.

Σύμφωνα με τα παραπάνω μπορούμε να παρατηρήσουμε κοινά στοιχεία μεταξύ του πως ορίζεται η ιερότητα στον πραγματικό χώρο και το χώρο του διαδικτύου. Αν μπορεί ο πιστός έχει την θρησκευτική εμπειρία (Mansour, 2022), να υπάρχει στην εμπειρία αυτή ο διαχωρισμός του βέβηλου από το ιερό (Durkheim, 1912), να έχουν ελεύθερη πρόσβαση (Hecht, 2008), να υπάρχει ένα κατώφλι στο οποίο συναντάται το ανθρώπινο και το ιερό (Rosati, 2015) και μέσα στους χώρους αυτούς οι θρησκευτικές ομάδες μπορούν να δημιουργήσουν το αφήγημά τους (Cambell, 2005), τότε ο χώρος αυτός, είτε είναι πραγματικός είτε ψηφιακός, ορίζεται ως ιερός.

Δημιουργείται το ερώτημα αν η ιερότητα τελικά χάνεται μέσα στον ψηφιακό κόσμο ή αν μπορεί να υπάρξει μέσα σε αυτόν και αν ναι τότε μήπως έχει διαφορετική μορφή και ουσία. Επιλέγοντας να παρακολουθήσουμε την Κυριακάτικη Λειτουργία της ενορίας μας διαδικτυακά την περίοδο του COVID-19 και να τη συγκρίνουμε με την διαζώσης εμπειρία που είχαμε πριν την περίοδο το lockdown, προκύπτουν κάποιες παρατηρήσεις και προβληματισμοί.

Αρχικά παρατηρούμε ότι καθώς συνδεόμαστε στον υπολογιστή μας με την εκκλησία, η εκκλησία είναι άδεια και μπορούμε να δούμε τους πιστούς να προσέρχονται από τα likes και τα σχόλια. Κάποιους τους γνωρίζουμε ήδη γιατί τους συναντούσαμε και εκτός Facebook στην εκκλησία. Ο χώρος είναι γνώριμος με τα γνωστά σύμβολα, τα στασίδια, τον διάδρομο που οδηγεί στο ιερό και τον χαμηλό φωτισμό. Ωστόσο η αίσθηση είναι διαφορετική καθώς ο χώρος είναι εντελώς άδειος. Δεν υπάρχει εκκλησίασμα, παρά μόνο ο ιερέας. Ωστόσο δεν μπορούμε να πούμε ότι δεν υπάρχει καμία αίσθηση ιερότητας η οποία ίσως να προέρχεται από την ανάκληση συναισθημάτων που είχαν δημιουργηθεί όταν βρισκόμασταν στην εκκλησία και από τη συμμετοχή μας σε θρησκευτικές ιεροτελεστίες, την διάδρασή μας με άλλους πιστούς, το φως, τις μυρωδιές.

Συνεπώς δε μπορούμε να απορρίψουμε την εμπειρία του αυτή ως αμιγώς αρνητική καθώς τα στάδια της λειτουργία του είναι γνωστά, όπως και τα θρησκευτικά κείμενα που απαγγέλει ο ιερέας. Μπορούμε να παρακολουθήσουμε την λειτουργία η οποία ταυτόχρονα, διερχόμενη από το μέσο που δεν είναι άλλο από τον υπολογιστή του, μετασχηματίζεται σε μια νέα εμπειρία.

Η λειτουργία ολοκληρώνεται με ευχές και συμβουλές για την εβδομάδα που ξεκινάει και χαιρετισμούς μεταξύ των πιστών, όπως θα συνέβαινε και στην εκκλησία. Τα συναισθήματα όμως είναι διαφορετικά. Έχουν διαφοροποιηθεί εξαιτίας του ψηφιακού μέσου και έχουν προσαρμοστεί σε αυτό. Αυτό συμβαίνει γιατί απουσιάζει η κουβέντα με φίλους ή με τον ιερέα μετά τη λειτουργία, ενώ κάποιος μπορεί να συνδεθεί και να αποσυνδεθεί οποιαδήποτε στιγμή βαρεθεί ή κουραστεί ή απλά να ασχοληθεί με τα e-mail του.

Ο Verschoor-Kirss (2012) θεωρεί ότι η αίσθηση της κοινότητας και της ιερότητας που έχουμε όταν παρακολουθούμε θρησκευτικές τελετές μέσω του διαδικτύου οφείλεται στην ανάκληση συναισθημάτων δημιουργημένα κατά πρότερες εμπειρίες φυσικής του παρουσίας στην εκκλησία,. Διαπιστώνει πως οι ψηφιακές θρησκευτικές κοινότητες όχι μόνο έχουν σχέση με τις φυσικές κοινότητες, αλλά επιπλέον προέρχονται από αυτές και δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς να διατηρούν έστω και ως προς ένα βαθμό σχέση με μια θρησκεία ή μια φυσική θρησκευτική κοινότητα.

Δημιουργείται όμως το ερώτημα αν τελικά οι ψηφιακές θρησκευτικές κοινότητες είναι περισσότερο αδύναμες από τις πραγματικές. Ο Gladwell (2010) θεωρεί ότι είναι αδύναμες και το αποδίδει στο γεγονός ότι ενώ τα κοινωνικά δίκτυα είναι αποτελεσματικά στο να αυξάνουν

την συμμετοχή, το καταφέρνουν με το να μειώνουν το επίπεδο του κινήτρου που η συμμετοχή απαιτεί.

Ως προς το παραπάνω, ο Granovetter ήδη από το 1973, πολύ πριν την εμφάνιση του διαδικτύου και των κοινωνικών δικτύων, αναφέρει ότι οι ατομικές εμπειρίες συνδέονται στενά με μεγαλύτερες κλίμακες κοινωνικών δομών στις οποίες τα άτομα δεν μπορούν να ασκήσουν έλεγχο. Έτσι παρατηρείται ένας δεσμός μικρο και μακρο επίπεδο το οποίο δημιουργεί ένα παράδοξο: ενώ αδύναμοι δεσμοί θεωρείται ότι δημιουργούν αποξένωση μεταξύ των ατόμων, ωστόσο προσφέρουν στα άτομα την ευκαιρία να ενσωματωθούν σε κοινότητες.

Μεταφέροντας τη θεώρηση του Granovetter στα κοινωνικά δίκτυα του σήμερα, όπως το Facebook, διαπιστώνουμε πως το Facebook δίνει την δυνατότητα στα άτομα να δημιουργήσουν ομάδες σε μικρο επίπεδο και κατά συνέπεια μπορούν να συνδεθούν σε μακρο επίπεδο με έναν θρησκευτικό οργανισμό, την εκκλησία ή την πίστη γενικότερα (Verschoor-Kirss,2012).

Παρόλο όμως που οι δεσμοί που δημιουργούνται στις θρησκευτικές ομάδες στο Facebook θεωρούνται αδύναμοι καθώς δεν απαιτούν το επίπεδο δέσμευσης που απαιτεί η συμμετοχή στην εκκλησία δεν σημαίνει ότι είναι και λιγότερο σημαντικού.

Σε όλες όμως τις προσεγγίσεις περιπτώσεις ο καταλυτικός παράγοντας που υπάρχει, είναι ο άνθρωπος και η αίσθηση που αυτός αποκομίζει. Αν αισθάνεται ιερότητα, μια αξία η οποία γίνεται αντιληπτή δια μέσου των αισθημάτων και προκαλεί σεβασμό, ευλάβεια και αφοσίωση,, τότε ο χώρος είναι ιερός, ακόμα και αυτός του διαδικτύου.

Ο Kang (2010) διερωτάται αν η ιερότητα ενός χώρου μπορεί να μεταφερθεί στον πιστό δια μέσου του διαδικτύου. Εκτείνει τον προβληματισμό του πέρα από το αν τα αισθητικά στοιχεία ενός ιερού χώρου (αρχιτεκτονική. Εικόνες, φως, σκιές, κλίμακα) μπορούν να περάσουν μέσα από το διαδίκτυο και να επηρεάσουν τον πιστό με στόχο να του δημιουργήσουν αίσθηση ιερότητας ή πόσο αλλοιώνονται από το μέσο. Αναφέρει λοιπόν τις εξής παρατηρήσεις όσον αφορά την φυσική παρουσία του πιστού σε έναν ιερό χώρο και την παρουσία του δια μέσου μιας ιστοσελίδας:

- Προετοιμασία : για να επισκεφτούμε ένα ναό ντυνόμαστε κατάλληλα. πρέπει να αφιερώσουμε χρόνο για να προετοιμαστούμε σωματικά και πνευματικά προκειμένου να περάσουμε το κατώφλι του ναού και να συναντήσουμε το ιερό. Η είσοδος στο ναό

με ένα κλικ του ποντικιού μας από το σπίτι μας δεν καθιστά την προετοιμασία απαραίτητη.

- Έλλειψη επισημότητας: ένας ναός καταβάλλει τον πιστό με την κλίμακά του και την επίσημη ατμόσφαιρα ή μεγιστοποιεί την αίσθηση ιερότητας μέσω των αντικειμένων που βρίσκονται μέσα σε αυτό, σύμβολα όπως ο σταυρός ή ένα γιγαντιαίο άγαλμα του Βούδα, ενώ επιπλέον ρόλο διαδραματίζει και αν ο ναός έχει ιδιαίτερη αρχιτεκτονική ή ιστορική αξία. Στο διαδίκτυο από την άλλη είναι πολύ δύσκολο αν όχι αδύνατο να αναπαραχθούν αυτά τα στοιχεία που προκαλούν το αίσθημα ιερότητας δια μέσου της άμεσης επαφής του πιστού με τον χώρο.
- Ασέβεια: καθώς το διαδίκτυο είναι ένα ανοιχτό στον καθένα μέσο, δίνεται η δυνατότητα σε κακόβουλους χρήστες να διαπράξουν βλασφημία. Το φαινόμενο είναι περισσότερο έντονο στο Facebook όπου η πρόσβαση είναι ελεύθερη και ο καθένας μπορεί να δημοσιεύσει το σχόλιό του. Αυτό όμως δημιουργεί διαταραχές και μειώνει το αίσθημα ασφάλειας που έχει ο πιστός, ενώ οι διαχειριστές πρέπει να επιβλέπουν το πεδίο των σχολίων προκειμένου να διαγράψουν όσο το δυνατόν πιο σύντομα τέτοια μηνύματα. Αυτός είναι και ο λόγος που σε πολλές περιπτώσεις το πεδίο των σχολίων είναι απενεργοποιημένο, αλλά είναι μια επιλογή που στερεί από τους πιστούς να επικοινωνήσουν με την εκκλησία, τον ιερέα και μεταξύ τους, μειώνοντας κατά πολύ την εμπειρία της συμμετοχής τους.

Παρά του ότι ο Kang (2010) θεωρεί ότι το διαδίκτυο ως μέσο δεν μπορεί να λάβει την ιερότητα ενός ναού και να την μεταφέρει επιτυχώς στον πιστό, ωστόσο δεν απορρίπτει την σχέση αυτή ως αποτυχημένη. Θεωρεί ότι μπορεί το διαδίκτυο να αποτελέσει μέσο για την ιερότητα, αρκεί να υπάρχουν κάποια στοιχεία στον σχεδιασμό. Μια ιστοσελίδα θρησκευτικής αρχιτεκτονικής είναι απαραίτητο να περιέχει χαρακτηριστικά κατάλληλης ατμόσφαιρας (π.χ. οι φωτογραφίες του χώρου και των ιερών αντικειμένων να είναι κατάλληλα φωτισμένα ώστε να δημιουργούν την αίσθηση ηρεμίας, ησυχίας, μεγαλείου, ενώ προτείνει και την χρήση της κατάλληλης μουσικής). Επιπλέον θα πρέπει ο σχεδιασμός της ιστοσελίδας να είναι τέτοιος που να μην διευκολύνει την είσοδο και την έξοδο κάποιου από την ιστοσελίδα, αλλά με το πάτημα ενός κουμπιού.

Παρόλο που ο προβληματισμός του Kang (2010) αφορά ιστοσελίδες θρησκευτικού περιεχομένου - κατά πόσο μπορεί η αίσθηση της ιερότητας να μεταφερθεί μέσω αυτών στο πιστό - και όχι αν οι πιστοί έχουν την αίσθηση της ιερότητας όταν συμμετέχουν σε

θρησκευτικές στο διαδίκτυο, οι προβληματισμοί του αφορούν την παρούσα εργασία και το θέμα που αυτή διερευνά. Καθώς στο ερευνητικό κομμάτι θα μας απασχολήσει το αν οι πιστοί προσλαμβάνουν τα στοιχεία της ιερότητας που αναφέρει ο Kang (2010) και τον τρόπο που ερμηνεύεται αυτή τους η εμπειρία.

Το να υιοθετήσουμε την άποψη ότι το διαδίκτυο και η θρησκεία είναι μη συμβατά, θα μας οδηγούσε στο να μη λάβουμε υπόψη τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους αυτές οι δύο πραγματικότητες στηρίζουν και επηρεάζουν η μια την άλλη. Ειδικότερα όσον αφορά την αίσθηση ιερότητας, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να διερευνήσουμε το αν η ιερότητα καταφέρνει να περνάει μέσα από το φίλτρο του ψηφιακού μέσου και να βιώνεται από τον πιστό ο οποίος συμμετέχει σε μια θρησκευτική τελετή στο Facebook.

Πριν όμως διερευνηθεί το θέμα της ιερότητας το οποίο είναι και το κύριο θέμα προβληματισμού της παρούσας εργασίας, θα αναφερθούμε με την παρουσία της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στο Facebook κατά την διάρκεια των περιορισμών που επέβαλε ο COVID-19 στη χώρα μας. Αρχικά θα γίνει μια αναδρομή στα γεγονότα ώστε να δούμε πως φτάσαμε στην αναστολή της λειτουργίας των ναών και πως αυτό οδήγησε στο να γίνει πιο έντονη η παρουσία της εκκλησίας στο Facebook. Στη συνέχεια, θα δούμε αναλυτικά πως μεταφράζεται αυτή η παρουσία, με αναλυτική αναφορά σε σελίδες ιερών ναών, την δυναμική τους, το περιεχόμενό τους και την αλληλεπίδρασή τους με τους πιστούς

Κεφάλαιο 3ο : Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία στο Facebook

3.1 Η εποχή του COVID-19

Ο ιός COVID-19 έκανε την εμφάνισή του το 2019 και σύντομα έγινε αντιληπτή από την επιστημονική κοινότητα η μεγάλη ευκολία στη μετάδοση του αλλά και οι επιπτώσεις του στην ανθρώπινη υγεία. Καθώς η ανθρωπότητα μπήκε σε έναν αγώνα ταχύτητας προκειμένου να δοθεί ένα εμβόλιο, αρχικά ο μόνος τρόπος προφύλαξης ήταν η επιβολή αυστηρών περιορισμών στις δραστηριότητες.

Στην Ελλάδα ο ιός έκανε την εμφάνισή του στις 26 Φεβρουαρίου 2020 και τα πρώτα έκτακτα μέτρα αντιμετώπισης της πανδημίας ελήφθησαν από την πολιτεία στις 28 του ίδιου μήνα σε τοπικό επίπεδο. Σύντομα όμως, εξαιτίας της σοβαρότητας της κατάστασης στις 13 Μαρτίου οδηγηθήκαμε σε καθολικούς περιορισμούς στις δραστηριότητες και τις μετακινήσεις. Στα πλαίσια της αντιμετώπισης του πρώτου κύματος της πανδημίας, οι θρησκευτικές εκδηλώσεις, δεν θα μπορούσαν να μην επηρεαστούν.

Στις αρχές Μαρτίου η Εκκλησία της Ελλάδος, μετά από το διάγγελμα του πρωθυπουργού στις 11 Μαρτίου¹, ζήτησε με εγκυκλίους της από τους πιστούς να απέχουν από τους ιερούς ναούς και να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα στο σπίτι τους, ως μέτρο συμμόρφωσης με τις οδηγίες των ειδικών. Με απόφαση της Ιεράς Διαρκούς Συνόδου, υπό τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος Ιερώνυμο, ανακοινώθηκε στις 16 Μαρτίου ότι οι ναοί θα είναι ανοιχτοί μόνο για προσευχή. Όπως αναφέρεται και στον επίσημο ιστότοπο της ΙΔΣ, ορίστηκε αναβολή βαπτίσεων, γάμων και των καθημερινών Λειτουργιών και η τέλεση ωριαίας Κυριακάτικης Λειτουργίας από τις 22 Μαρτίου έως το Σάββατο του Λαζάρου². Ακολούθως, αποφασίστηκε καθολική αναστολή Λειτουργιών για όλα τα δόγματα.

Στη συνέχεια από τις αρχές Μαΐου έως και τον Ιούνιο του 2020, έχουμε αποκλιμάκωση των περιοριστικών μέτρων με πολλές δραστηριότητες της καθημερινής ζωής να επανέρχονται υπό προϋποθέσεις.

¹<https://www.kathimerini.gr/politics/1069449/anastellontai-oles-oi-thriskytikis-leitoyrgies-me-apofasitis-kyvernisis/> (ανάκτηση 14/10/2020)

² http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklloi.asp?id=2632&what_sub=egyklloi

Ωστόσο το φθινόπωρο του 2020, όταν άρχισε να διαφαίνεται ότι αντιμετωπίζαμε το δεύτερο κύμα πανδημίας, η πολιτεία οδηγήθηκε στη λήψη νέων μέτρων. Και αυτή την φορά δεν θα μπορούσαν να μην επηρεαστεί η τέλεση θρησκευτικών εκδηλώσεων. Συγκεκριμένα, όσον αφορούσε τις Θείες Λειτουργίες των Χριστουγέννων, της Πρωτοχρονιάς και των Φώτων, οι ιεροί ναοί λειτούργησαν με πολύ αυστηρούς περιορισμούς όσον αφορά την παρουσία πιστών: έως 25 άτομα στις εκκλησίες και 50 στους Μητροπολιτικούς Ναούς³.

Όπως ήταν λογικό με βάση τα παραπάνω χιλιάδες πιστοί αποκόπηκαν και πάλι από τους χώρους που τελούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα όχι μόνο στις Κυριακάτικες Θείες Λειτουργίες και τις Ιερές Ακολουθίες αλλά και σε άλλες εκδηλώσεις που σχετίζονται και λαμβάνουν χώρα στους ιερούς ναούς όπως το κατηχητικό αλλά και γενικότερα από την κοινότητα η οποία αποτελείται από τους πιστούς που συμμετέχουν σε μια θρησκευτική εκδήλωση.

Καθώς οι παραπάνω περιορισμοί συνέπεσαν με δύο από τις μεγαλύτερες γιορτές της Χριστιανοσύνης αυτές του Πάσχα και των Χριστουγέννων δεν επηρέασαν μόνο ανθρώπους οι οποίοι ασκούσαν τακτικά τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Επηρέασαν και όλους αυτούς οι οποίοι συμμετέχουν στο εκκλησίασμα και για λόγους κοινωνικής αλληλεγγύης, εορτασμού, στα πλαίσια της παράδοσης, εθιμοτυπικά, ακόμα και γιατί συμμετέχοντας στα εκκλησιαστικά κοινά, καλύπτουν ψυχικές ανάγκες οι οποίες είναι πρόσφορες να απελευθερωθούν μέσα από τις θρησκευτικές πρακτικές.

Οι περιορισμοί αυτοί αποτέλεσαν σε μεγάλο βαθμό την αιτία ώστε μια μερίδα πιστών να στραφεί στον χώρο του διαδικτύου ώστε να μην χάσουν την επαφή τους με τις θρησκευτικές εκδηλώσεις. Ποιες αντιλήψεις και απόψεις διαμόρφωσαν μέσα από την εμπειρία τους αυτή θα διερευνηθούν στο ερευνητικό μέρος της διπλωματικής εργασίας.

Ποιά όμως είναι ακριβώς η παρουσία της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στο Facebook και πως χρησιμοποιεί τη πλέον δημοφιλή πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης, είναι κάτι που θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

³ <https://www.kathimerini.gr/society/561204418/live-i-enimerosi-gia-tin-exelixa-tis-covid-19-stin-ellada-10/>

3.2 Η παρουσία της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στο Facebook

Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία είναι συνυφασμένη με την παράδοση σε τέτοιο βαθμό που πολλές φορές μας είναι πολύ δύσκολο έως και ακατόρθωτο να φανταστούμε ότι αυτή όχι μόνο έχει παρουσία στο διαδίκτυο αλλά επιπλέον επιτελεί και σοβαρό έργο. Πλέον το διαδίκτυο δεν είναι μόνο ένα μέσο προβολής της Εκκλησίας και του έργου της, αλλά το μέσο που δίνει τη δυνατότητα να υπάρχει και αλληλεπίδραση μεταξύ της εκκλησίας και των πιστών αλλά και των πιστών μεταξύ τους.

Παρατηρήθηκε ότι ολοένα και περισσότεροι ναοί εμφανίστηκαν στο διαδίκτυο χρησιμοποιώντας τις δυνατότητες που δίνουν οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης και ιδιαίτερα το Facebook, προκειμένου να διατηρήσουν επαφή με τους πιστούς. Έτσι παρατηρήθηκε μια μετεξέλιξη των θρησκευτικών πρακτικών των πιστών οι οποίοι ουσιαστικά μετέφεραν τις παραδοσιακές λατρευτικές εκδηλώσεις, τις θρησκευτικές πρακτικές και τη θρησκευτική τους επικοινωνία, από τον πραγματικό χώρο των ναών, στον ψηφιακό κόσμο του διαδικτύου.

Η Εκκλησία της Ελλάδος είχε παρουσία στο Facebook και πριν από την εποχή του COVID-19. Μια παρουσία η οποία είχε κυρίως ενημερωτικό και επικοινωνιακό χαρακτήρα. Η αλλαγή που συντελέστηκε όμως λόγω των περιορισμών που επιβλήθηκαν ήταν ότι η Εκκλησία, χρησιμοποίησε το διαδίκτυο και ιδιαίτερα το Facebook ως το μέσο μετάδοσης της Θείας Λειτουργίας και Ιερών Ακολουθιών σε μεγαλύτερο βαθμό δίνοντας την δυνατότητα στους πιστούς να συμμετάσχουν σε αυτές και να διατηρήσουν επαφή με τη θρησκεία τους.

Το Facebook αποτελεί την πλέον δημοφιλή πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης με τους περισσότερους ενεργούς χρήστες, οι οποίοι αγγίζουν τους 2,91 δισ.⁴

Η δημοφιλία του Facebook έγκειται στο γεγονός ότι είναι σχετικά εύκολο στη χρήση του, καθώς το μόνο που απαιτείται είναι η συμπλήρωση μιας καρτέλας με τα στοιχεία του ατόμου όπως ονοματεπώνυμο, επάγγελμα, τόπος διαμονής, οικογενειακή κατάσταση. Στη συνέχεια και αφού δημιουργηθεί το προφίλ, δίνεται η δυνατότητα να συνδέσουμε το προφίλ μας με φίλους, συγγενείς, γνωστούς ή συναδέλφους. Επιπλέον όσο περισσότερα στοιχεία έχουμε δηλώσει και με βάση το δίκτυο που έχουμε δημιουργήσει, η ίδια η πλατφόρμα μπορεί να μας προτείνει να

⁴ <https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/>
Ανάκτηση 16/03/2022

συνδεθούμε με άλλους χρήστες και δεδομένου ότι το ίδιο ισχύει για τον κάθε χρήστη, δημιουργείται μια ατέλειωτη αλυσίδα.

Θα είχε ενδιαφέρον να είχαμε αριθμητικά στοιχεία τα οποία να δίνουν την εικόνα του πόσοι ιεροί ναοί είχαν σελίδα στο Facebook πριν τη πανδημία αλλά και πως ο αριθμός αυτός κυμάνθηκε κατά τη διάρκεια αλλά και μετά την πανδημία. Δυστυχώς όμως το Facebook δεν προσφέρει τη δυνατότητα να γίνει αναζήτηση στο Facebook και η αναζήτηση αυτή να επιστρέψει αριθμητικά αποτελέσματα. Γνωρίζουμε όμως ότι κατά την υπό διερεύνηση χρονική περίοδο η παρουσία των Ιερών Ναών έγινε πιο έντονη και αυτό είναι κάτι που παρατηρήθηκε παγκόσμια . Το ερώτημα όμως που προκύπτει είναι μπορούμε να διερευνήσουμε ένα φαινόμενο όταν αυτό δεν μπορεί να καταγραφεί με αριθμούς; Η απάντηση θα δοθεί με την μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου των σελίδων ναών στο Facebook.

Όσοι διαθέτουμε λογαριασμό στο Facebook παρατηρήσαμε το εξής φαινόμενο : στον τοίχο του προφίλ μας αρχίσαμε να δεχόμαστε ολοένα και περισσότερες προτάσεις να συμμετάσχουμε στο προφίλ κάποιου Ιερού Ναού. Αρκούσε ένας φίλος από την λίστα μας να έχει αποδεχτεί κάποια πρόσκληση για την Θεία Λειτουργία της Κυριακής προκειμένου να την παρακολουθήσει. Η αποδοχή πυροδοτούσε μια αλυσίδα ενεργειών πίσω από την οποία κρύβεται ο αλγόριθμος του Facebook, όπου η αποδοχή μας γίνεται πρόταση για τους φίλους μας και ούτω κάθε εξής.

Όπως ήδη αναφέραμε δεν μπορούμε να έχουμε στοιχεία για το πόσοι ιεροί ναοί είχαν σελίδα στο Facebook πριν τη πανδημία. Αυτό όμως που μπορεί να μετρηθεί είναι το πόσες από τις Ιερές Μητροπόλεις της Ελληνικής επικράτειας έχουν σελίδα στο Facebook και ποιό είναι το περιεχόμενό τους. Κατόπιν έρευνας (Πίνακας 3.1) , διαπιστώθηκε ότι από τις 82 Ιερές Μητροπόλεις (www.ecclesia.gr), μόνο 18 έχουν επίσημη σελίδα. Οι 11 από αυτές είχαν λογαριασμό πριν το COVID -19 από το 2011 έως τον Φεβρουάριο του 2020, ενώ 8 συνδέθηκαν εν μέσω των περιορισμών, από τον Ιούλιο του 2020 έως και τον Απρίλιο του 2022 η πιο πρόσφατη (Πίνακας 3.2). Οι ακόλουθοι συνολικά είναι 243.225 και τα likes είναι 212.559. Με το όρο «επίσημη σελίδα» εννοούμε αυτές τις σελίδες στις οποίες στο πεδίο «πληροφορίες» ξεκάθαρα αναφέρεται ότι είναι δημιουργημένη από την αντίστοιχη Μητρόπολη, η οποία έχει και την ευθύνη του περιεχομένου που αναρτάται, ενώ επιπλέον αναφέρονται και στοιχεία επικοινωνίας (ιστότοπος, τηλέφωνο/ email επικοινωνίας). Υπάρχουν ακόμα 4 Μητροπόλεις με

προφίλ στο Facebook οι οποίες όμως δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν είναι επίσημες. Αναλυτικότερα στο προφίλ τους αναφέρονται κατά περίπτωση τα εξής :

- Προσωπικό ιστολόγιο
- Τομέας εσωτερικής και εξωτερικής Ιεραποστολής της Ιεράς Μητροπόλεως στις επαρχίες του πάλαι Ορθοδόξου Οικουμενικού Πατριαρχείου (χωρίς κάποιο άλλο στοιχείο)
- Άγνωστο αν όντως είναι επίσημη σελίδα. Δεν υπάρχουν δημοσιεύσεις, στοιχεία
- Δεν υπάρχουν στοιχεία (ιστότοπος, τηλέφωνο επικοινωνίας)

Όσον αφορά το περιεχόμενο αυτών των σελίδων, δεν παρουσιάζουν μεγάλη ανομοιομορφία, καθώς μπορούμε να διακρίνουμε τα εξής:

- Ενημέρωση για θρησκευτικές εκδηλώσεις (ομιλίες, ημερίδες κ.α.)
- Ενημέρωση για το πρόγραμμα των Ιερών Ακολουθιών του Μητροπολιτικού Ναού κυρίως αλλά και των ναών που υπάγονται σε αυτή, ειδικά σε περιόδους μεγάλων θρησκευτικών εορτών όπως Πάσχα και Χριστούγεννα ή σε εορτές Αγίων,
- Ειδικές εκδηλώσεις όπως χειροτονίες ιερέων ή παρακλήσεις
- Προσκλήσεις για εκδρομές προσκυνηματικού χαρακτήρα που διοργανώνουν οι Μητροπόλεις ή οι κατά τόπους Ναοί για τους πιστούς.
- Μηνύματα των Μητροπολιτών με αφορμή κάποια μεγάλη θρησκευτική ή εθνική εορτή
- Εγκυκλίους/ αποφάσεις της εκάστοτε Μητρόπολης
- Ανακοινώσεις που αφορούν κατηχητικό, φροντιστηριακά μαθήματα
- Φιλανθρωπικές δράσεις (π.χ. αιμοδοσία & συγκέντρωση τροφίμων)

Εξαίρεση αποτελεί μια Μητρόπολη η οποία ενώ έχει επίσημη σελίδα στο Facebook, οι αναρτήσεις της αφορούν μόνο μηνύματα του Μητροπολίτη προς τους πιστούς (Πίνακας 3.1).

Επιπλέον, όσον αφορά την προσβασιμότητα τους είναι όλες δημόσιες. Δηλαδή ο καθένας μπορεί να έχει πρόσβαση, να περιηγηθεί στο περιεχόμενο, να κάνει «like» και να αφήσει το σχόλιο του χωρίς να έχει κάνει προσθήκη της σελίδας στις σελίδες που ακολουθεί. Αν επιλέξει να την προσθέσει ωστόσο, τότε θα μπορεί να έχει κάθε νέα ανάρτηση απευθείας στον τοίχο του.

Αυτό όμως που παρατηρήθηκε και έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι σε γενικό βαθμό είναι λίγες οι μεταδόσεις Θείας Λειτουργίας ή Ιερών Ακολουθιών οι οποίες παρατηρούνταν στη μετά COVID -19 εποχή και ίσως αυτό να οφείλεται στο ότι πλέον οι ιεροί ναοί είναι ανοιχτοί για το κοινό.

Σχετικά με τους ακόλουθους των παραπάνω σελίδων, γενικά η αλληλεπίδραση είναι περιορισμένη όπως φαίνεται και από τον αριθμό των σχολίων στις αναρτήσεις. Συνήθως ο ακόλουθος αρκείται σε ένα «like» και τα σχόλια συνήθως είναι :

- Αμήν
- Βοήθειά μας
- Χρόνια Πολλά
- Επικλήσεις για υγεία ή ένα θαύμα

Ενώ οι ακόλουθοι δεν έχουν τη δυνατότητα να κοινοποιήσουν στον «τοίχο» κάποια δικιά τους φωτογραφία ή σχόλιο καθώς το περιεχόμενο ελέγχεται από τις Μητροπόλεις.

Στον αντίποδα υπάρχουν και οι σελίδες στο Facebook οι οποίες αφορούν Ιερούς Ναούς. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, δεν είναι δυνατόν να έχουμε εικόνα του αριθμού. Μπορούν όμως να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις. Καταρχάς μπορούν να διαχωριστούν σε δύο κατηγορίες:

- Σελίδες ναών δημιουργημένες από τους ιερείς οι οποίοι ως διαχειριστές τους είναι οι μόνοι που κάνουν αναρτήσεις (επίσημες) και είναι δημόσιες
- Σελίδες οι οποίες έχουν το όνομα κάποιου ναού, αλλά είναι δημιουργημένες από κάποιο πιστό και ο οποιοσδήποτε μπορεί να κάνει ανάρτηση μια φωτογραφία/βίντεο ή ιστορία (ανεπίσημες). Είναι κατά κύριο λόγο δημόσιες, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων που είναι ιδιωτικές και για να μπορεί κάποιος να δημοσιεύσει και να σχολιάσει, πρέπει να κάνει αίτημα ώστε να γίνει μέλος

Συνήθως η πρώτη περίπτωση ξεχωρίζει από την δεύτερη καθώς υπάρχουν στοιχεία επικοινωνίας (τηλέφωνο,email) ενώ στη δεύτερη περίπτωση δεν υπάρχουν στοιχεία. Το περιεχόμενο των επίσημων σελίδων καθώς και τα σχόλια δεν διαφέρουν από αυτά των Μητροπόλεων, ενώ είναι δημόσιες.

Οι ανεπίσημες σελίδες όμως παρουσιάζουν μεγάλη διαφοροποίηση στα δύο βασικά στοιχεία τους (περιεχόμενο-σχόλια). Αναλυτικότερα ως προς τις αναρτήσεις παρατηρούνται τα εξής:

- Φωτογραφίες του Αγίου στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός
- Φωτογραφίες/βίντεο των πιστών κατά την επίσκεψή τους, ειδικά σε περιπτώσεις ναών οι οποίοι αποτελούν προσκυνηματικού τόπους (Παναγία στη Τήνο, Άγιο Όρος, Παναγία Σουμελά κ.α.)
- Βίντεο ψαλμών ή ανάγνωσης των Ιερών Ευαγγελίων
- Κείμενα που αφορούν το ναό ή τον Άγιο στον οποίο είναι αφιερωμένος
- Αναρτήσεις που αφορούν θαύματα
- Προσευχές και αιτήματα για προσευχή
- Αποσπάσματα από θρησκευτικά κείμενα

Όσον αφορά τα σχόλια, λίγα είναι κοινά με αυτά που παρατηρούνται στις επίσημες σελίδες. Τα περισσότερα αφορούν προσωπικές ιστορίες όπως αναμνήσεις από προσκύνημα, κάποιο προσωπικό πρόβλημα, κυρίως υγείας και παρακλήσεις για προσευχή, ενώ έντονη είναι και η διάθεση προσφοράς αλληλοϋποστήριξης. Αξιοσημείωτο είναι ότι από αυτές τις ανεπίσημες σελίδες απουσιάζουν οι μεταδόσεις που παρατηρούνται στα άλλα δύο είδη.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί η έρευνα της Vitullo (2019) σχετικά με την Life Point Church (LPC), μια μη συμβατικής χριστιανικής εκκλησίας πολλών τοποθεσιών. Η LPC, χρησιμοποιεί βίντεο ή διαδικτυακές εκπομπές προκειμένου να επικοινωνήσει το μήνυμά της. Η έρευνα αφορούσε τη σύγκριση μεταξύ της επίσημης επικοινωνία στον ιστότοπο της LPC, με την ανεπίσημη θρησκευτική επικοινωνία που πραγματοποιείται μεταξύ μελών σε ιδιωτικές ομάδες Facebook. Η Vitullo κατέληξε στη διαπίστωση ότι παρατηρείται βαθύτερη θρησκευτική αλληλεπίδραση στις ιδιωτικές ομάδες του Facebook από ότι στην επίσημη. Καταλήγει λοιπόν στο συμπέρασμα ότι οι δύο διαφορετικές χρήσεις του Διαδικτύου που έκανε η LPC θέτουν υπό αμφισβήτηση το γενικό ορισμό του Διαδικτύου ως «μυστηριακού χώρου», όπως υποστηρίζεται από την Campbell (Campbell, όπως αναφέρεται στο Vitullo, 2019). Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Helland (2005): οι ανεπίσημες σελίδες ευνοούν την ελεύθερη αλληλεπίδραση των πιστών καθώς παρατηρεί ότι οι προσευχή και τα αιτήματα προσευχής είναι μια δραστηριότητα δύσκολα αξιολογήσιμη στις επίσημες σελίδες αλλά εμφανίζονται στις ανεπίσημες σελίδες.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι από τα τρία είδη σελίδων στο Facebook που αναφέρθηκαν πιο πάνω αυτά που έχουν τα περισσότερα κοινά είναι αυτά των Μητροπόλεων και των επίσημων σελίδων ιερών ναών καθώς το περιεχόμενό τους και τα σχόλια είναι περίπου κοινά αν και στη δεύτερη περίπτωση αρκετές φορές απουσιάζει η πολύ επίσημη γλώσσα από

τις αναρτήσεις. Από την άλλη οι ανεπίσημες σελίδες δίνουν το περιθώριο για μεγαλύτερη ελευθερία στο λόγο και την έκφραση όσων συμμετέχουν, ενώ απουσιάζουν στην οι ζωντανές μεταδόσεις Λειτουργιών.

Σε όλες τις περιπτώσεις και στο πλαίσιο που ενδιαφέρει την έρευνά μας, σε περιήγηση σε σελίδες Μητροπόλεων και Ιερών Ναών σε ημερομηνίες κατά τις οποίες είχαν ήδη επιβληθεί περιορισμοί, υπήρχαν ανακοινώσεις/προσκλήσεις για συμμετοχή σε διαδικτυακές τελετές. Την οργάνωση την αναλάμβανε ο ιερέας και δεν ήταν δύσκολη, καθώς ο μόνος εξοπλισμός που απαιτείται είναι ένα κινητό τηλέφωνο και ένας λογαριασμός στο Facebook.

Η πρακτική όμως αυτή από ότι φαίνεται όμως εγκαταλείφθηκε από τους ναούς την εποχή που έπαψαν οι περιορισμοί και οι πιστοί πλέον είχαν πρόσβαση στους ναούς. Αυτό συνέβη κατά την περίοδο του Πάσχα του 2021 όπου σχεδόν μετά από ένα χρόνο οι πιστοί μπορούσαν να παρακολουθήσουν τις Ιερές Ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδας και την Θεία Λειτουργία της Αναστάσεως στους Ναούς, με περιορισμό στην είσοδο στο ναό και χωρίς περιορισμό στον αριθμό στους προαύλιους χώρους, αλλά τηρουμένων των αποστάσεων (ΦΕΚ Β' 1682/24.04.2021, ανάκτηση από e-nomothesia.gr, 20/5/2022).

Στο πρώτο κεφάλαιο του Θεωρητικού πλαισίου της παρούσας εργασίας προσεγγίσαμε εννοιολογικά δια μέσου της ανασκόπησης της βιβλιογραφίας την έννοια των θρησκείας στο διαδίκτυο και τον τρόπο με τον οποίο αυτές έχουν παρουσία στα κοινωνικά δίκτυα, πως το χρησιμοποιούν αλλά και ποια η χρήση του από τους πιστούς. Το δεύτερο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην ιερότητα και πως αυτή ορίζεται και ποια τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της αλλά και αν μπορεί να υπάρξει στο χώρο του διαδικτύου. Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στην παρουσία της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στο Facebook και στα γεγονότα κατά την περίοδο του COVID-19 που οδήγησαν στην έντονη παρουσία της στη δημοφιλή πλατφόρμα.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας θα επιχειρηθεί να απαντηθούν τα ερωτήματα του κατά πόσο οι πιστοί παρακολούθησαν Θείες Λειτουργίες και Ιερές Ακολουθίες μέσω του Facebook σε σύγκριση με την περίοδο πριν την καραντίνα αλλά και αν αυτή η πρακτική συνεχίστηκε και μετά το πέρας αυτής, πως αξιολόγησαν την εμπειρία τους αυτή και εν τέλει αν είχαν την αίσθηση της ιερότητας. Θα παρουσιαστούν αναλυτικά η μεθοδολογία της έρευνας, ο σκοπός και τα ερωτήματα που τέθηκαν αλλά και σχετικές έρευνες που έχουν γίνει, πριν ολοκληρωθεί το ερευνητικό κομμάτι με την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Β' Μέρος: Εμπειρική Έρευνα

Κεφάλαιο 4ο: Μεθοδολογία και διεκπεραίωση εμπειρικής έρευνας

Στο παρόν κεφάλαιο θα παρουσιαστεί αναλυτικά η μεθοδολογική πορεία η οποία ακολουθήθηκε προκειμένου να ολοκληρωθεί η παρούσα έρευνα. Αρχικά θα παρουσιαστούν τα ερευνητικά ερωτήματα, η ερευνητική διαδικασία που ακολουθήθηκε, τα ερευνητικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν, καθώς και το δείγμα της έρευνας. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την αναλυτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων και την εξαγωγή συμπερασμάτων. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο σκοπός της έρευνας αυτής είναι να ανιχνευτούν και να διερευνηθούν οι απόψεις και οι αντιλήψεις των Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών σχετικά με τις θρησκευτικές πρακτικές στο χώρο του Facebook κατά την περίοδο του COVID-19 και τα αποτελέσματα δεν μπορούν να γενικευτούν στον πληθυσμό.

4.1 Ερευνητικά ερωτήματα

Όπως έχει ήδη αναφερθεί και στο θεωρητικό πλαίσιο, σκοπός της παρούσας εργασίας αποτελεί η διερεύνηση των απόψεων και αντιλήψεων των Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών σχετικά με τις θρησκευτικές πρακτικές στο χώρο του Facebook κατά την περίοδο του COVID-19. Ειδικότερα, ένας ερευνητικός στόχος της εργασίας είναι καταρχάς να απαντηθεί το ερώτημα «Κατά πόσο οι πιστοί ακολούθησαν τη πρακτική της παρακολούθησης Ακολουθιών κατά τη διάρκεια της καραντίνας και αν αυτό διατηρήθηκε και μετά το πέρας αυτής».

Στη συνέχεια, θα κληθούμε να διερευνήσουμε και το ερώτημα: «Κατά πόσο η παρακολούθηση των Ακολουθιών από το Facebook υστερεί ή πλεονεκτεί έναντι της συμμετοχής σε Ναό» . Τέλος, θα διερευνήσουμε αν οι πιστοί οι οποίοι επέλεξαν τον χώρο του Facebook προκειμένου να παρακολουθήσουν Ακολουθίες «είχαν αίσθηση της ιερότητας από την παρακολούθηση αυτών».

Η έννοια της ιερότητας του χώρου, όπως διαφάνηκε και από το θεωρητικό πλαίσιο δεν είναι κάτι που εύκολα μπορεί να οριστεί. Ως έννοια πρέπει να περιγραφεί, να αποκωδικοποιηθεί και να μεταφραστεί και ως φαινόμενο να του αποδοθεί ένα νόημα, καθώς δεν υπάρχει κοινά αποδεκτός ορισμός παρά μόνο προσεγγίσεις. Σκοπός της έρευνας είναι να ερμηνεύσουμε απόψεις και αντιλήψεις οι οποίες αφορούν θρησκευτικές πρακτικές, συνεπώς ο παρατηρητής

θα πρέπει να τοποθετηθεί ο ίδιος μέσα στον κόσμο. Έτσι το φαινόμενο θα μελετηθεί μέσα στο φυσικό του πλαίσιο, με σκοπό να του δοθεί νόημα και ερμηνεία με τους όρους των νοημάτων που οι άνθρωποι δίνουν σε αυτό (Denzin & Lincoln, όπως αναφέρεται στο Τσιριντάνη,χ.χ). Ως βέλτιστη μέθοδος έρευνας επιλέχθηκε η ποσοτική μέθοδος έρευνας, κατά την οποία θα ληφθούν απαντήσεις με την χρήση ερωτηματολογίου με ερωτήσεις κλειστού τύπου.

Μια ακόμα δυσκολία στη μελέτη του φαινομένου αποτελεί το γεγονός ότι είναι πολύ δύσκολο να οριστεί το πότε μια διαδικτυακή θρησκευτική πρακτική αποτελεί γνήσια θρησκευτική εμπειρία καθώς είναι πολύ δύσκολο αυτή να οριστεί. Οι μελέτες θρησκειών θεωρούν ότι δεν είναι η πράξη καθεαυτή η οποία καθορίζει την θρησκευτική εμπειρία, αλλά η πρόθεση του πιστού που υπάρχει πίσω από την πράξη και την κάνει να αποτελεί θρησκευτική εμπειρία (Helland,2005).

Προκειμένου να ξεπεραστεί η δυσκολία που προαναφέρθηκε θα πρέπει να γίνει μια εκτίμηση η οποία θα βασίζεται πάνω σε στοιχεία τα οποία θα μπορούν να παρατηρηθούν. Στην προκειμένη περίπτωση, αν οι πιστοί δηλώσουν ότι έχουν την αίσθηση της ιερότητας όταν συμμετέχουν σε μια θρησκευτική τελετή στο Facebook τότε εκείνη τη στιγμή το διαδίκτυο είναι ένας ιερός χώρος.

Πολύ μεγάλη σημασία στην ερευνητική διαδικασία έχει η μεθοδολογία η οποία θα ακολουθηθεί προκειμένου να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν αλλά και να γίνει κατανοητή η επιστημονική ερευνητική διαδικασία. Ως μεθοδολογία έρευνας νοούνται όλες εκείνες οι παράμετροι οι οποίες *«αφορούν στις γενικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, στις μεθόδους, στις τεχνικές, στα μέσα, στα υλικά και στις διαδικασίες που θα επιλέξει ο ερευνητής για τη διεξαγωγή της έρευνας του»* (Hakim, 2000).

Η μεθοδολογία έρευνας δίνει στον ερευνητή τα σωστά βήματα που πρέπει να ακολουθήσει (ορθή συλλογή στοιχείων, περιγραφή και ανάλυση) με βάση τα ερωτήματα που έχει θέσει, προκειμένου όχι μόνο να διεκπεραιώσει την ερευνά του, αλλά επιπλέον να μπορέσει να εξάγει σωστά συμπεράσματα.

Στην παρούσα εργασία ο βασικός σκοπός είναι η διερεύνηση των απόψεων και των αντιλήψεων των Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών σχετικά με τις θρησκευτικές πρακτικές στο χώρο του Facebook κατά την περίοδο του COVID-19. Αναλυτικότερα ερευνητικά ερωτήματα εργασίας και οι υποθέσεις εργασίας παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

<u>Ερευνητικά ερωτήματα</u>	<u>Υπόθεση εργασίας</u>
Διερεύνηση του κατά πόσο οι πιστοί ακολούθησαν τη πρακτική της παρακολούθησης Ακολουθιών κατά τη διάρκεια της καραντίνας και αν αυτό διατηρήθηκε και μετά το πέρας αυτής.	Ακολούθησαν την πρακτική με την ίδια συχνότητα, την οποία όμως εγκατέλειψαν μετά τη καραντίνα
Διερεύνηση του κατά πόσο η παρακολούθηση των Ακολουθιών από το Facebook υστερεί ή πλεονεκτεί έναντι της συμμετοχής σε Ναό	Η εμπειρία στο Facebook υστερεί έναντι της συμμετοχής σε Ναό
Διερεύνηση σχετικά με το αν είχαν αίσθηση της ιερότητας κατά τη παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook	Δεν έχουν αίσθηση ιερότητας/δεν βιώνουν το διαδίκτυο ως ιερό χώρο

Όσον αφορά το πρώτο ερευνητικό ερώτημα στο οποίο θα κληθούμε να απαντήσουμε, στο κατά πόσο οι πιστοί ακολούθησαν τη πρακτική της παρακολούθησης Ακολουθιών κατά τη διάρκεια της καραντίνας και αν αυτό διατηρήθηκε και μετά το πέρας αυτής. Σε κρίσιμες και δύσκολες περιόδους όπως ήταν αυτή της πανδημίας, αυτό που περιμένουμε είναι ότι οι άνθρωποι θα

στραφούν στην θρησκεία ώστε να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στην απομόνωση και τον φόβο που βιώνουν σε συνδυασμό με την ευκολία και ασφάλεια στη παρακολούθηση που προσέφερε το διαδίκτυο. Συνεπώς αυτό που περιμένουμε να δούμε είναι διατήρηση της συχνότητας αν όχι μια αύξηση της άσκησης θρησκευτικών πρακτικών σε σχέση με πριν. Σχετικά με την διατήρηση της πρακτικής αυτής και μετά τη καραντίνα, όπως έχουν δείξει άλλες έρευνες που έχουν γίνει⁵, η παρακολούθηση Ακολουθιών στο διαδίκτυο είναι μια πρακτική που εγκαταλείφθηκε από τους πιστούς μετά το πέρας της καραντίνας. Με βάση τα παραπάνω αναμένουμε η υπόθεση εργασίας για το πρώτο ερώτημα να επιβεβαιωθεί.

Σχετικά με το δεύτερο ερώτημα θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε αν για τους πιστούς που παρακολούθησαν Ακολουθίες στο Facebook, ως εμπειρία υστερεί ή πλεονεκτεί έναντι της συμμετοχής σε ναό. Σύμφωνα με την μελέτη της διεθνούς βιβλιογραφίας που έγινε στο θεωρητικό πλαίσιο, ως υπόθεση εργασίας είναι ότι όχι μόνο βίωσαν διαφορές, αλλά και ότι η διαδικτυακή τους εμπειρία υστερούσε σε σχέση με αυτή των ναών. Σε αυτό συνηγορούν και αντίστοιχες μελέτες οι οποίες διερεύνησαν το θέμα και θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια. Η διερεύνηση θα γίνει με ερωτήματα σχετικά με την έλλειψη επαφής που είχαν με την θρησκευτική κοινότητα, την απουσία συμμετοχής και αν έλαβαν την στήριξη και την καθοδήγηση που τυχόν αποζητούσαν σε μια δύσκολη περίοδο.

Τέλος όσον αφορά το τρίτο ερώτημα, σχετικά με το αν είχαν αίσθηση της ιερότητας κατά την παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook σε αντιδιαστολή με τον χώρο του ναού, σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο αναμένουμε να έχουμε ως αποτέλεσμα την απουσία της αίσθησης αυτής από την διαδικτυακή τους εμπειρία, καθώς απουσιάζουν βασικά στοιχεία που καθιστούν έναν χώρο ιερό.

4.2 Ερευνητική διαδικασία

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον Σεπτέμβριο του 2022 και διήρκεσε έως τον Νοέμβριο του ίδιου έτους. Το δείγμα αποτελούνταν από 300 άτομα. Το ερωτηματολόγιο (Παράρτημα 2) δημιουργήθηκε με Google Forms προκειμένου να είναι εύκολη η διανομή του και απαντήθηκε με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας, καθώς υπήρχε η προτροπή να προωθηθεί το ερωτηματολόγιο όπου ήθελε ο κάθε ερωτώμενος. Αρχικά δημοσιεύτηκε στην προσωπική μου σελίδα στο

⁵<https://www.pewresearch.org/fact-tank/2022/03/22/more-houses-of-worship-are-returning-to-normal-operations-but-in-person-attendance-is-unchanged-since-fall/>

Facebook αλλά και σε σελίδες ομάδων στις οποίες συμμετέχω. Επιπλέον προωθήθηκε και από άλλους σε ομαδικές σελίδες που συμμετείχαν. Παράλληλα όμως στάλθηκε και μέσω της εφαρμογής Viber σε διάφορες ομάδες στις οποίες συμμετέχω, ενώ στάλθηκε και με email στην φοιτητική κοινότητα του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Καθώς το ερωτηματολόγιο ήταν σε μορφή Google Forms, ήταν πολύ εύκολο να διανεμηθεί σε έναν μεγάλο αριθμό ατόμων. Αντίστοιχα ο ερωτώμενος μπορούσε να το συμπληρώσει εύκολα και γρήγορα είτε από τον υπολογιστή, τάμπλετ ή και το κινητό του τηλέφωνο.

Όσον αφορά τα άτομα στα οποία στάλθηκε μέσω της προσωπικής μου σελίδας, στάλθηκε επιπλέον υπενθύμιση μέσω προσωπικού μηνύματος από την εφαρμογή Messenger. Να σημειωθεί ότι οι προωθήσεις στις διάφορες ομάδες έγιναν σταδιακά μέσα στο διάστημα των 3 μηνών που διήρκησε η έρευνα.

Η έρευνα βασίστηκε στην στατιστική επεξεργασία 300 απαντήσεων. Για την περιγραφή των δημογραφικών χαρακτηριστικών, των ερωτημάτων σχετικά με την πίστη, σχετικά με την παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook, σχετικά με την παρακολούθηση πριν, μετά και κατά την διάρκεια της καραντίνας, όπως επίσης και για τις συνήθειες και συναισθήματα κατά την παρακολούθηση και τα οφέλη της παρακολούθησης, χρησιμοποιήθηκαν πλήθη και ποσοστά. Πραγματοποιήθηκαν έλεγχοι ανάλυσης διακύμανσης για την διαφοροποίηση των ερωτημάτων ανάλογα με τις απαντήσεις σε προτάσεις που αφορούν την θρησκεία και την παρακολούθηση των Ακολουθιών ενώ ακολούθησαν έλεγχοι πολλαπλών συγκρίσεων με το κριτήριο Bonferroni. Τέλος, πραγματοποιήθηκαν έλεγχοι χ^2 για την σύγκριση της ηλικίας και της ερώτησης «Πριν τη καραντίνα, πόσο συχνά συμμετείχες σε Ακολουθίες σε κάποιον Ιερό Ναό;» με τις απαντήσεις στην ερώτηση «Κατά την περίοδο της καραντίνας, με ποια συχνότητα παρακολούθησες Ακολουθίες στο Facebook;» και στην πρόταση «Η θρησκευτική εμπειρία μου στο Facebook σε σχέση με την φυσική μου παρουσία σε ένα ναό» αντίστοιχα. Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε με το λογισμικό SPSS v 26.0 και το επίπεδο σημαντικότητας ορίστηκε ίσο με 0.05 σε όλες τις περιπτώσεις.

4.3 Δημιουργία ερωτηματολογίου

Προκειμένου να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν, επιλέχθηκε η ποσοτική μέθοδος έρευνας και χρησιμοποιήθηκε πλήρως δομημένο ερωτηματολόγιο με προκαθορισμένες ερωτήσεις με προκαθορισμένη διατύπωση και σε προκαθορισμένη διάταξη. Χρησιμοποιήθηκε μόνο μια ανοιχτού τύπου ερώτηση, στο τέλος του ερωτηματολογίου, προκειμένου να δοθεί στους ερωτώμενους η δυνατότητα να εκφράσουν με περισσότερη ελευθερία απόψεις, αντιλήψεις και προβληματισμούς.

Στο ερωτηματολόγιο συνοδευόταν από μία συνοδευτική επιστολή (Παράρτημα 1), στην οποία υπήρχαν τα προσωπικά μου στοιχεία, ενώ οι ερωτώμενοι ελάμβαναν τη διαβεβαίωση ότι η έρευνα είναι ανώνυμη και ενημερώνονταν συνοπτικά για το θέμα της διπλωματικής εργασίας και τους σκοπούς της.

Προκειμένου να γίνει η διερεύνηση των περιγραφικών στοιχείων των ερωτώμενων, οι πρώτες τρεις κατά σειρά ερωτήσεις αποσκοπούν στο να δώσουν μια συνολική εικόνα για να παρουσιάσουν τους ερωτώμενους με σύντομες απαντήσεις όσον αφορά το φύλο, την ηλικία και το μορφωτικό επίπεδο.

Καθώς η έρευνα αφορά θρησκευτικές πρακτικές, αντιλήψεις και απόψεις πιστών, προκειμένου να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο απάντησαν οι ερωτώμενοι, κρίθηκε σκόπιμο να διερευνηθούν ορισμένα χαρακτηριστικά τα οποία συνθέτουν την προσωπικότητά τους. Αυτό επιτυγχάνεται με την μέτρηση της θρησκευτικότητας του δείγματος. Όπως αναφέρει και ο Glok (Glok στο Καραμούζης, Αθανασιάδης, 2011) η θρησκευτικότητα αποτελεί ένα μετρήσιμο μέγεθος.

Σύμφωνα με τον Καραμούζη (2015) θρησκευτικότητα αφορά τον τρόπο που οι άνθρωποι θρησκευούν, δηλαδή:

«υιοθετούν, ενσωματώνουν, μεταβάλλουν και σε κάθε περίπτωση διαχειρίζονται το περιεχόμενο της επίσημης θρησκευτικής θεωρίας, διαμορφώνοντας το περιεχόμενο της δικής τους θρησκευτικής συμπεριφοράς»

Συνεπώς είναι σημαντικό να μετρηθεί η θρησκευτικότητα του δείγματος της παρούσας έρευνας, προκειμένου να διαπιστωθεί σε ποιο βαθμό οι ερωτώμενοι ανταποκρίνονται στην

τήρηση των κανόνων και των συμπεριφορών τους οποίους ορίζει η θρησκεία τους αλλά και τον βαθμό σημαντικότητας της θρησκευτικής ταυτότητας μεταξύ άλλων ταυτοτήτων.

Η μέτρηση της θρησκευτικότητας (Centrality of Religiosity Scale - CRS) αφορά τη μέτρηση της σημαντικότητας ή της αίσθησης της θρησκείας που έχει ένα άτομο και έχει εφαρμοστεί σε περισσότερες από εκατό έρευνες σε κοινωνιολογικού, ψυχολογικού ή θρησκευτικού πεδίου και αφορούν τη θρησκεία, σε 25 χώρες με πάνω από 10.000 συμμετέχοντες (Huber & Huber, 2012)

Σκοπός είναι η μέτρηση των πέντε διαστάσεων που αφορούν τη θρησκευτική ζωή των ατόμων και αφορούν την δημόσια θρησκευτική πρακτική, την ιδιωτική θρησκευτική πρακτική, την θρησκευτική εμπειρία, τη θρησκευτική ιδεολογία και τη διανοητική διάσταση της θρησκείας. Οι παραπάνω πέντε διαστάσεις μπορούν να θεωρηθούν ως αντιπροσωπευτικές της συνολικής θρησκευτικής ζωής του ατόμου. Οι διαστάσεις αυτές ορίζουν τον τρόπο με τον οποίο το προσωπικό θρησκευτικό κατασκεύασμα σχηματίζεται και ενεργοποιείται.

Η κοινωνική συνισταμένη της θρησκευτικότητας ορίστηκε για την συγκεκριμένη έρευνα σύμφωνα με την τυπολογία του Glock (Glock στο Καραμούζης, Αθανασιάδης, 2011) σε πέντε ευδιάκριτες διαστάσεις:

- Την πίστη
- Τη θρησκευτική γνώση
- Κάποια θρησκευτική εμπειρία
- Την ενεργή συμμετοχή σε μια εκκλησία, μια θρησκευτική ομάδα ή κοινότητα
- Την πρακτική ή τις μορφές καθημερινής θρησκευτικής πράξης και συμπεριφοράς.

Προκειμένου να μετρηθούν οι παραπάνω διαστάσεις διατυπώθηκαν οι εξής ερωτήσεις:

4.Θεωρείς τον εαυτό σου πιστό;

5.Θεωρείς πως είσαι εξοικειωμένος με τις δογματικές αρχές της πίστης σου;

6.Πόσο συχνά έχεις βιώσει την παρουσία του Θεού ή μια θεϊκή παρουσία;

7.Έχεις ενεργή συμμετοχή στην εκκλησία ή/και στη θρησκευτική σου κοινότητα;

8.Οι καθημερινές σου πράξεις και συμπεριφορές επηρεάζονται από την πίστη σου;

Στη συνέχεια και πριν περάσουμε στις ερωτήσεις που αφορούν τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν, κρίθηκε σκόπιμο να υπάρξουν τρεις ερωτήσεις (ερ. 9,10,11) προκειμένου να μπορούμε να σχηματίσουμε μια εικόνα αναφορικά με τις επιλογές που έκαναν οι ερωτώμενοι. Οι ερωτήσεις αφορούσαν το είδος των σελίδων που επέλεξαν οι ερωτώμενοι για

να παρακολουθήσουν Ακολουθίες, αν παρακολούθησαν ζωντανές ή μαγνητοσκοπημένες μεταδόσεις και τέλος για πιο λόγο τις παρακολούθησαν.

Όσον αφορά το πρώτο ερευνητικό ερώτημα οι ερωτήσεις που το αφορούν είναι οι 12,13 και 14 και τέθηκαν με σκοπό τη διερεύνηση του κατά πόσο οι πιστοί ακολούθησαν τη πρακτική της παρακολούθησης Ακολουθιών κατά τη διάρκεια της καραντίνας και αν αυτή η πρακτική διατηρήθηκε και μετά το πέρας αυτής (Meza, 2020). Οι ερωτήσεις είναι απλές και ουσιαστικά αφορούν την συχνότητα αρχικά της συμμετοχής των πιστών σε Ακολουθίες σε ναούς πριν την καραντίνα (ερ.12), συχνότητα παρακολούθησης Ακολουθιών κατά τη διάρκεια της καραντίνας (ερ.13). Όσον αφορά μετά το τέλος της καραντίνας όπου η πρόσβαση στους ναούς είναι πλέον ελεύθερη, διερευνούμε το κατά πόσο συνεχίστηκε αυτή η πρακτική (ερ.14).

Σχετικά με το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα «κατά πόσο η παρακολούθηση των Ακολουθιών από το Facebook υστερεί ή πλεονεκτεί έναντι της συμμετοχής σε Ναό», προκειμένου να διερευνηθεί, χρησιμοποιήθηκαν ερωτήσεις οι οποίες προέκυψαν είτε από το θεωρητικό πλαίσιο είτε από αντίστοιχες έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί (ερ.15-23) .

Δια μέσου των ερωτήσεων προσπαθήσαμε να σφυγμομετρήσουμε όχι μόνο το πως αξιολόγησαν την εμπειρία τους από την παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook, αν δηλαδή θεωρούν ότι υστερεί ή πλεονεκτεί από την εμπειρία της συμμετοχής τους σε Ναό, αλλά επιπλέον και δούμε και γιατί αξιολογήθηκε είτε με τον έναν είτε με τον άλλο τρόπο.

Όπως διαφάνηκε και από το θεωρητικό πλαίσιο, η συμμετοχή του ατόμου σε μια θρησκεία δεν είναι απλώς μια ατομική ανάγκη να αντιμετωπίσουμε τα βαθύτερα, οριακά και έσχατα προβλήματα της ζωής, αλλά και η συμμετοχή σε μια κοινότητα και συχνά η συσπείρωση του ατόμου σε αυτή τη κοινότητα (Γιαννουλάτος, 2006). Ενώ ο Durkheim (1912) αποσυνδέει εντελώς την θρησκεία από οτιδήποτε το θεϊκό και την ορίζει ως μια κοινωνική δραστηριότητα του ατόμου το οποίο συμμετέχει σε μια ομάδα και έχει συλλογική συμπεριφορά, δεν υπάρχει καμία θεϊκή παρέμβαση ή υποταγή του ανθρώπου στο θεό, ενώ οι θρησκευτικές τελετές δεν είναι παρά οι πράξεις που δημιουργούν αίσθημα κοινότητας μέσω της δημιουργίας κοινών εμπειριών. Ωστόσο συμβάλει στην κοινωνική συνοχή και τη διατήρηση του κοινωνικού ελέγχου δια μέσου των κοινών τελετουργικών στα οποία οι άνθρωποι συμμετάσχουν και επιπλέον βρίσκουν νόημα και σκοπό στην ύπαρξή τους (Durkheim στο Καραμούζης, 2015). Η συμμετοχή του ατόμου σε θρησκευτικές κοινότητες καλύπτει μια θεμελιώδη ανθρώπινη ανάγκη, αυτή της επαφής με τον συνάνθρωπο δια μέσου της κοινωνικής αλληλεγγύης και της

προσφοράς και αυτό γίνεται δια μέσου της συμμετοχής και των τελετουργικών που υπάρχουν π.χ. στη Θεία Λειτουργία και με την αρωγή των εικόνες, των αγιογραφιών στους τοίχους, τα κεριά και τη μυρωδιά από το λιβάνι (de Botton,2011) στοιχεία τα οποία λειτουργούν ανακουφιστικά προς το άτομο.

Η ανάγκη αυτή είναι βαθιά και θεμελιώδης της ανθρώπινης ύπαρξης και επισημαίνεται και από τον Καραμούζη (2015), ο οποίος θεωρεί ότι ο άνθρωπος δεν είναι ένα όν το οποίο μπορεί να ζήσει μόνος του, αλλά έχει ανάγκη την κοινωνικότητα προκειμένου να κοινοποιήσει τον λόγο του ο οποίος εμπεριέχει την ταυτότητά του. Συνεπώς ο άνθρωπος χρειάζεται έναν άλλον άνθρωπο ώστε να μπορέσει να κοινοποιήσει το ποιός είναι. Ένας τρόπος να συμβεί αυτό είναι δια μέσου της θρησκείας και της θρησκευτικής ζωής.

Σύμφωνα με τα παραπάνω προέκυψε και η πρώτη ερώτηση (ερ.15) για το αν οι ερωτώμενοι επέλεξαν να διατηρήσουν κάποιες θρησκευτικές πρακτικές ή τελετουργικά ενώ παρακολουθούσαν Ακολουθίες στο Facebook τις οποίες θα έκαναν αν ήταν σε κάποιο ναό, παραδείγματος χάριν, αν έκαναν τον σταυρό τους ή αν «έφεραν» κάποια στοιχεία που υπάρχουν στους ναούς, στον χώρο που βρίσκονταν, όπως μια εικόνα ή αν άναψαν ένα καντήλι ή χρησιμοποίησαν λιβάνι. Στη συνέχεια, ακολουθεί η ερώτηση (ερ.16) η οποία διερευνά το λόγο για τον οποίο μπορεί να έκαναν κάτι από τα παραπάνω, ώστε να μπορέσουμε να ερμηνεύσουμε καλύτερα τις απαντήσεις στην προηγούμενη ερώτηση. Η επόμενη ερώτηση αφορά το αν διέκοπταν για κάποιο λόγο και για πιο λόγο την παρακολούθηση.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία είναι αυτονόητα όταν για παράδειγμα συμμετέχουμε στην Θεία Λειτουργία, καθώς ο ίδιος ο χώρος του ναού, τα χαρακτηριστικά του και τα τελετουργικά έχουν ως σκοπό να εντείνουν το θρησκευτικό αίσθημα, με την αίσθηση επισημότητας που υπάρχει, αλλά και την προετοιμασία που κάνουμε προκειμένου να πάμε εκκλησία (Kang,2010). Επιπλέον ένα από τα χαρακτηριστικά του ιερού χώρου είναι ότι καταφέρνει να προσανατολίζει τους πιστούς προς ένα σημείο (Rosati,2015), χαρακτηριστικό που βοηθά τον πιστό να μείνει προσηλωμένος.

Τα παραπάνω στοιχεία και χαρακτηριστικά μέσα σε ένα ναό, μας κρατούν συγκεντρωμένους και εντείνουν το θρησκευτικό αίσθημα, αλλά απουσιάζουν εντελώς εκτός αυτού. Σκοπός των συγκεκριμένων ερωτήσεων ήταν συνεπώς να διαπιστώσουμε αν οι ερωτώμενοι προσπάθησαν να δημιουργήσουν και να τα διατηρήσουν καθώς είναι πολύ εύκολο για το άτομο που

παρακολουθεί μέσω Facebook τις Ακολουθίες, με το πάτημα ενός κουμπιού να αποχωρήσει ή να επιλέξει να κάνει κάτι άλλο, μειώνοντας κατά πολύ την εμπειρία (ερ.17).

Στη συνέχεια ακολουθούν ερωτήσεις οι οποίες σκοπό έχουν να διερευνήσουν το σκεπτικό με το οποίο οι ερωτώμενοι αξιολόγησαν την εμπειρία τους αυτή είτε θετικά είτε αρνητικά, με κριτήριο την κοινωνική διάσταση της θρησκείας και της συμμετοχής σε αυτή, όπως είδαμε και στο θεωρητικό πλαίσιο. Καθώς από την συμμετοχή αυτή προκύπτουν πολλαπλά οφέλη για το άτομο, θα πρέπει να έχουμε απαντήσεις για το κατά πόσο τους ήταν δυσάρεστο ή όχι το γεγονός ότι δεν μπορούσαν να συμμετάσχουν (ερ.18), αν τους έλειπε η επαφή με τους άλλους εκκλησιάζοντες (ερ.19) και προέκυψαν από την έρευνα των απόψεων και αντιλήψεων πιστών που συμμετείχαν σε διαδικτυακές θρησκευτικές κατά την περίοδο του COVID-19 της Julia Isetti (2022) σχετικά με την εμπειρία τους αυτή σε σχέση με τη φυσική συμμετοχή τους σε ναούς. Ενώ επιπλέον διερευνάται το αν θεωρούν ότι αποκόπηκαν ή όχι από την θρησκεία τους (ερ.20) και την θρησκευτική τους κοινότητα (ερ.21).

Κρίνεται σημαντικό να διερευνηθούν τα παραπάνω ερωτήματα, καθώς όπως ήδη έχει ειπωθεί, η θρησκεία μέσα από τη κοινωνική της διάσταση, προσφέρει στο άτομο ένα υποστηρικτικό πλαίσιο. Ειδικά σε μια δύσκολη περίοδο όπως αυτή του COVID-19, είναι σημαντικό να δούμε αν τελικά οι ερωτώμενοι έλαβαν την στήριξη που είχαν ανάγκη από την θρησκευτική κοινότητα του Facebook (ερ.22). Η ερώτηση αυτή προέκυψε από την έρευνα των Mosavel M, Hoadley A, Akinkugbe AA, Garcia DT, Bass SB (2022) όπου διερευνώνται τα οφέλη συμμετοχής του ατόμου σε θρησκευτικές κοινότητες κατά την διάρκεια περιόδων κρίσης και συγκεκριμένα αυτής του COVID-19, αλλά και από την έρευνα της Bentzen(2021) η οποία διερεύνησε το αν και κατά πόσο κατά την περίοδο του COVID-19, αυξήθηκαν οι αναζητήσεις για θρησκευτικά θέματα και ειδικά για προσευχή στο διαδίκτυο.

Η τελευταία ερώτηση διερεύνησης του δεύτερου ερευνητικού ερωτήματος αφορά την γενική αξιολόγηση της θρησκευτικής εμπειρίας που είχαν οι ερωτώμενοι στο Facebook σε σχέση με την φυσική τους παρουσία σε ένα ναό (ερ.23) και προέρχεται από την έρευνα της Giulia Isetti (2022) η οποία θέλησε να ερευνήσει τις απόψεις και τις αντιλήψεις πιστών που συμμετείχαν σε διαδικτυακές θρησκευτικές κατά την περίοδο του COVID-19, σχετικά με την εμπειρία τους αυτή σε σχέση με τη φυσική συμμετοχή τους σε ναούς.

Σχετικά με το τρίτο ερευνητικό ερώτημα «Αν είχαν αίσθηση της ιερότητας κατά τη παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook» καθώς από όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, δεν

υπάρχουν σχετικές έρευνες. Οι ερωτήσεις προέκυψαν από το θεωρητικό πλαίσιο. Σύμφωνα λοιπόν με το θεωρητικό πλαίσιο, η ιερότητα αποτελεί μια αίσθηση η οποία προκαλείται στον πιστό κυρίως δια μέσου των αισθήσεων. Οι αίσθηση αυτή ενεργοποιείται σε μεγάλο βαθμό από κάποια στοιχεία τα οποία υπάρχουν στους ναούς. Καθώς η ιερότητα μπορεί να βιωθεί μέσω των αισθήσεων, από μόνη της δεν ορίζεται ακριβώς ως αίσθηση αλλά ως μια συγκεκριμένη έννοια η οποία δηλώνει την προέλευση ή την πηγή ενός πνευματικού ανθρώπινου αισθήματος (Kang,2010) κάτι το οποίο είναι πολύ δύσκολο να μετρηθεί. Ωστόσο, υπάρχουν κάποια στοιχεία - χαρακτηριστικά τα οποία βρίσκονται σε έναν χώρο και τον μετουσιώνουν σε ιερό. Τα στοιχεία αυτά σκοπό έχουν να ενεργοποιήσουν και να εντείνουν την αίσθηση της ιερότητας στον πιστό δηλαδή να προκαλέσουν το θρησκευτικό αίσθημα το δέος και το υπερβατικό. Τα στοιχεία αυτά όπως είδαμε και στο θεωρητικό πλαίσιο είναι η αρχιτεκτονική (Jones, αναφέρεται στον Mansour,2022), το τοπίο (Μουτσόπουλος,2005) η γλυπτική οι εικόνες (de Botton,2011, οι μυρωδιές και το φως (Kang,2010) , τα σύμβολα (Anttonen, στους Willi & Russel,2003), τα τελετουργικά (Eliade,1957 & Smith,1987) και βρίσκονται μέσα σε έναν ναό και η πρώτη ερώτηση διερεύνησης του τρίτου ερωτήματος (ερ.24) σκοπό είχε να διαπιστώσει αν στους ερωτώμενους έλειπαν από την παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook όλα αυτά τα στοιχεία.

Σύμφωνα με τον Otto (1958), και τον Eliade (1957), δεν μπορεί να υπάρξει θρησκεία χωρίς ιερό, το οποίο ορίζουν ως την υποκειμενική αίσθηση της παρουσίας ενός τρομερού και συναρπαστικού μυστηρίου. Οι Lakoff και Johnson (αναφορά στο Willi & Russel ,2003), θεωρούν πως το ιερό μπορεί να υπάρξει μέσα σε έναν ορισμένο χώρο για να υπάρξει, καθώς ως ανθρώπινα όντα χρειαζόμαστε σαφή όρια τα οποία ορίζουν το «ιερό» από το «βέβηλο». Να υπάρχει, δηλαδή και αισθητηριακή αντίληψη του συνόρου που να ορίζει ότι αν το περάσουμε θα μπορούμε να βιώσουμε το ιερό και να αναζητήσουμε την επαφή με το Άγιο. Όρια, τα οποία είναι ξεκάθαρα αντιληπτά όταν βρισκόμαστε σε έναν ναό (Rosati,2015).

Με βάση τα παραπάνω θα ήταν εύκολο να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι εφόσον οι ερωτώμενοι της παρούσας έρευνας δεν ήταν σε έναν ναό να συμμετάσχουν στις Ακολουθίες, αλλά τις παρακολουθούσαν μέσω διαδικτύου, τότε, εκ των πραγμάτων, δεν έχουν καμία αίσθηση ιερότητας. Ωστόσο, ακολουθώντας τις σκέψεις και τους προβληματισμούς όσων ασχολούνται με τη μελέτη θρησκειών στο διαδίκτυο, διαπιστώνουμε ότι μεταφέρουν την απόφαση για το πότε ένας χώρος θεωρείται ιερός, στο ίδιο το άτομο που χρησιμοποιεί το διαδίκτυο για θρησκευτικές πρακτικές (Campbell,2005). Συνεπώς θα πρέπει να εξετάσουμε εν

τέλει την πρόθεση του ατόμου να βιώσει την θρησκευτική εμπειρία και την ιερότητα και εκτός του ναού (Helland , 2005). Αν ο πιστός που συμμετέχει σε μια διαδικτυακή θρησκευτική εκδήλωση και αισθάνεται ότι επισκέπτεται μια διαδικτυακή εκκλησία με τον ίδιο τρόπο που αισθάνεται όταν το κάνει για μια πραγματική εκκλησία και στην οποία μπορεί να προσευχηθεί και να νιώσει ασφάλεια, τότε αυτός ο χώρος είναι ιερός (Jacobs, 2007).

Αν μπορεί ο πιστός να έχει την θρησκευτική εμπειρία (Mansour, 2022) ,να υπάρχει στην εμπειρία αυτή ο διαχωρισμός του βέβηλου από το ιερό (Durkheim,1912) , να έχουν ελεύθερη πρόσβαση (Hecht,2008), να υπάρχει ένα κατώφλι στο οποίο συναντάται το ανθρώπινο και το ιερό (Rosati,2015) και μέσα στους χώρους αυτούς οι θρησκευτικές ομάδες μπορούν να δημιουργήσουν το αφήγημά τους (Cambell,2005), τότε ο χώρος αυτός, είτε είναι πραγματικός είτε ψηφιακός, ορίζεται ως ιερός.

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω , επόμενη ερώτηση (ερ.25) αφορά το αν οι ερωτώμενοι παρόλο που δεν ήταν στην εκκλησία, είχαν την αίσθηση ότι ήταν σε έναν ιερό χώρο, αν δηλαδή τελικά κατάφεραν να έχουν την εμπειρία της ιερότητας μέσω του διαδικτύου και να τη μεταφέρουν στον χώρο από όπου παρακολουθούσαν. Η τελευταία ερώτηση (ερ.26) είναι πιο γενική και αφορά την εκτίμησή τους αν γενικά θεωρούν ότι οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να θεωρηθεί ιερός, εφόσον αυτοί τον θεωρούν ως τέτοιο.

4.4 Στάθμιση του ερωτηματολογίου

Προκειμένου να μπορέσουμε να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα από την έρευνα, πριν διανεμηθεί το ερωτηματολόγιο στους ερωτώμενους, έπρεπε αρχικά να γίνει στάθμιση του ερωτηματολογίου προκειμένου να γίνει έλεγχος της αξιοπιστίας και της εγκυρότητάς του. Για να επιτευχθεί αυτό διεξάχθηκε πιλοτική έρευνα, η οποία μας δίνει τη δυνατότητα να δούμε τα αδύνατα σημεία του ερωτηματολογίου, λάθη και παραλείψεις και εν συνεχεία, να τα διορθώσουμε και να ενισχύσουμε την αξιοπιστία και την εγκυρότητα της έρευνας. Ο όρος «πιλοτική έρευνα» αναφέρεται σε μια μικρότερης κλίμακας έρευνα καθώς και την δοκιμή του ερευνητικού εργαλείου, εν προκειμένω του ερωτηματολογίου που χρησιμοποιήθηκε (Van Teijlingen, Hundley, 2001) . Η πιλοτική έρευνα είναι ένα βασικό στοιχείο στο σχεδιασμό της έρευνας και παρόλο που δεν εξασφαλίζει απόλυτα ότι δεν θα υπάρχουν λάθη, ωστόσο, μειώνει κατά πολύ την πιθανότητα να υπάρξουν σοβαρά λάθη που θα επηρεάσουν την εγκυρότητα και την αξιοπιστία της.

Στη παρούσα έρευνα η πιλοτική έρευνα διεξήχθη σε ένα δείγμα είκοσι ατόμων τα οποία επιλέχθηκαν τυχαία. Το ερωτηματολόγιο διανεμήθηκε από την ερευνήτρια και στη συνέχεια οι ερωτώμενοι είχαν τη δυνατότητα να κάνουν σχόλια αναφορικά με τη κατανόηση και την διατύπωση των ερωτήσεων, τον χρόνο συμπλήρωσης και την εμφάνιση του ερωτηματολογίου γενικότερα. Στη συνέχεια έγιναν οι απαραίτητες διορθώσεις και το βελτιωμένο ερωτηματολόγιο δόθηκε ξανά στο ίδιο δείγμα μετά από δέκα ημέρες. Οι απαντήσεις αυτές έχουν συμπεριληφθεί στις συνολικές απαντήσεις των τριακοσίων ατόμων του δείγματος.

4.5 Το δείγμα

Το δείγμα αποτελείται από 300 άτομα. Αναλυτικότερα όσον αφορά τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος, (Πίνακας 1), παρατηρείται ότι από τους συμμετέχοντες 126 (42,0%) είναι άνδρες και 174 (58,0%) είναι γυναίκες. Σχετικά με την ηλικιακή ομάδα παρατηρείται ότι 44 (14,7%) είναι 18-30 ετών, 78 (26,0%) είναι 31-40 ετών, 106 (35,3%) είναι 41-50 ετών, 56 (18,7%) είναι 51-60 ετών και 16 (5,3%) είναι άνω των 60 ετών. Τέλος, σχετικά με το μορφωτικό επίπεδο 106 (35,3%) έχουν ολοκληρώσει την φοίτησή τους στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση, 125 (41,7%) έχουν ολοκληρώσει την φοίτησή τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, 67 (22,23%) έχουν αποκτήσει μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών και 2 (0,7%) απάντησαν «Άλλο».

		N	%
Φύλο	Άνδρας	126	42,0%
	Γυναίκα	174	58,0%
Ηλικία	18-30	44	14,7%
	31-40	78	26,0%
	41-50	106	35,3%
	51-60	56	18,7%
	>60	16	5,3%
Μορφωτικό επίπεδο	Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	106	35,3%
	Τριτοβάθμια εκπαίδευση	125	41,7%
	Μεταπτυχιακός τίτλος σπουδών	67	22,3%
	Άλλο	2	0,7%

Πίνακας 1: Δημογραφικά χαρακτηριστικά

4.6 Παρουσίαση αποτελεσμάτων

Αναφορικά με τα αποτελέσματα των ερωτήσεων οι οποίες αφορούν την μέτρηση της θρησκευτικότητας, στον παρακάτω πίνακα 2 παρατηρείται ότι στο ερώτημα «Θεωρείς τον εαυτό σου πιστό;», από τους συμμετέχοντες 62 (20,7%) απάντησαν «Πάρα πολύ», 132 (44,0%) απάντησαν «Πολύ», 74 (24,7%) απάντησαν «Λίγο», 24 (8,0%) απάντησαν «Καθόλου» και 8 (2,7%) απάντησαν «Δεν ξέρω». Αντίστοιχα, στο ερώτημα «Θεωρείς πως είσαι εξοικειωμένος με τις δογματικές αρχές της πίστης σου;», 21 (7,0%) απάντησαν «Πάρα πολύ», 105 (35,0%) απάντησαν «Πολύ», 104 (34,7%) απάντησαν «Λίγο», 13 (4,3%) απάντησαν «Καθόλου» και 57 (19,0%) απάντησαν «Δεν ξέρω». Επίσης, στο ερώτημα «Πόσο συχνά έχεις βιώσει την παρουσία του Θεού ή μια θεϊκή παρουσία;», 28 (9,3%) απάντησαν «Πάρα πολύ», 99 (33,0%) απάντησαν «Πολύ», 70 (23,3%) απάντησαν «Λίγο», 20 (6,7%) απάντησαν «Καθόλου» και 83 (27,7%) απάντησαν «Δεν ξέρω». Επιπλέον, στο ερώτημα «Έχεις ενεργή συμμετοχή στην εκκλησία ή/και στη θρησκευτική σου κοινότητα;», από τους συμμετέχοντες 13 (4,3%) απάντησαν «Πάρα πολύ», 42 (14,0%) απάντησαν «Πολύ», 177 (59,0%) απάντησαν «Λίγο», 67 (22,3%) απάντησαν «Καθόλου» και 1 (0,3%) απάντησε «Δεν ξέρω». Τέλος, στο ερώτημα «Οι καθημερινές σου πράξεις και συμπεριφορές επηρεάζονται από την πίστη σου;», 52 (17,3%) απάντησαν «Πάρα πολύ», 138 (46,0%) απάντησαν «Πολύ», 61 (20,3%) απάντησαν «Λίγο» 15 (5,0%) απάντησαν «Καθόλου» και 34 (11,3%) απάντησαν «Δεν ξέρω».

	Πάρα πολύ		Πολύ		Λίγο		Καθόλου		Δεν ξέρω	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Θεωρείς τον εαυτό σου πιστό;	62	20,7%	132	44,0%	74	24,7%	24	8,0%	8	2,7%
Θεωρείς πως είσαι εξοικειωμένος με τις δογματικές αρχές της πίστης σου;	21	7,0%	105	35,0%	104	34,7%	13	4,3%	57	19,0%
Πόσο συχνά έχεις βιώσει την παρουσία του Θεού ή μια θεϊκή παρουσία;	28	9,3%	99	33,0%	70	23,3%	20	6,7%	83	27,7%
Έχεις ενεργή συμμετοχή στην εκκλησία ή/και στη θρησκευτική σου κοινότητα;	13	4,3%	42	14,0%	177	59,0%	67	22,3%	1	0,3%
Οι καθημερινές σου πράξεις και συμπεριφορές επηρεάζονται από την πίστη σου;	52	17,3%	138	46,0%	61	20,3%	15	5,0%	34	11,3%

Πίνακας 2: Ερωτήματα σχετικά με την πίστη

Στον παρακάτω πίνακα 3 παρατηρείται ότι στο ερώτημα «Σε τι είδους σελίδες στο Facebook παρακολούθησες Ακολουθίες;» από τους συμμετέχοντες 31 (10,3%) απάντησαν «Θρησκευτικών Ομάδων», 138 (46,0%) απάντησαν «Ιερών Ναών», 106 (35,3%) απάντησαν «Μητροπόλεων» και 25 (8,3%) απάντησαν «Άλλο». Στην συνέχεια, παρατηρείται ότι από τους συμμετέχοντες 210 (70,0%) παρακολούθησαν ακολουθίες σε ζωντανές μεταδόσεις, 22 (7,3%) σε μαγνητοσκοπημένες μεταδόσεις, 33 (7,3%) παρακολούθησαν ακολουθίες και σε ζωντανές και σε μαγνητοσκοπημένες μεταδόσεις και 35 (11,7%) απάντησαν ότι δεν παρακολούθησαν τίποτα από τα παραπάνω. Τέλος, παρατηρείται ότι από τους συμμετέχοντες 85 (29,5) επέλεξαν να παρακολουθήσουν ακολουθίες στο Facebook για να διατηρήσουν την επαφή με την θρησκεία τους, 1 (0,3%) για να διατηρήσει την επαφή με την κοινότητά του, 66 (22,9%) για να μπορέσει να ανταπεξέλθει σε μία δύσκολη περίοδο , 51 (17,7%) από περιέργεια και 85 (29,5%) για κάποιο άλλο λόγο.

		N	%
Σε τι είδους σελίδες στο Facebook παρακολούθησες Ακολουθίες;	Θρησκευτικών ομάδων	31	10,3%
	Ιερών Ναών	138	46,0%
	Μητροπόλεων	106	35,3%
	Άλλο	25	8,3%
Παρακολούθησα Ακολουθίες σε	Ζωντανές μεταδόσεις	210	70,0%
	Μαγνητοσκοπημένες μεταδόσεις	22	7,3%
	Και τα δύο	33	11,0%
	Τίποτα από τα παραπάνω	35	11,7%
Επέλεξα να παρακολουθήσω Ακολουθίες στο Facebook για να :	Διατηρήσω την επαφή με την θρησκεία μου	85	29,5%
	Διατηρήσω την επαφή με την κοινότητα μου	1	0,3%
	Για να μπορέσω να ανταπεξέλθω σε μια δύσκολη περίοδο	66	22,9%
	Από περιέργεια	51	17,7%
	Άλλο	85	29,5%

Πίνακας 3: Ερωτήματα σχετικά με την παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook

Στον παρακάτω πίνακα 4 παρατηρείται ότι στο ερώτημα «Πριν τη καραντίνα, πόσο συχνά συμμετείχες σε Ακολουθίες σε κάποιον Ιερό Ναό;» από τους συμμετέχοντες 11 (3,7%) απάντησαν «Όλες ή μερικές μέρες την εβδομάδα», 37 (12,3%) απάντησαν «Μία φορά την εβδομάδα», 45 (15,0%) απάντησαν «Μία φορά τον μήνα», 168 (56,0%) απάντησαν «Πολύ σπάνια» και 39 (13,0%) απάντησαν «Ποτέ». Στην συνέχεια, στο ερώτημα «Κατά την περίοδο

της καραντίνας, με ποια συχνότητα παρακολούθησες Ακολουθίες στο Facebook;», 12 (4,0%) απάντησαν «Όλες ή μερικές μέρες την εβδομάδα», 30 (10,0%) απάντησαν «Μία φορά την εβδομάδα», 41 (13,7%) απάντησαν «Μία φορά τον μήνα», 180 (60,0%) απάντησαν «Πολύ σπάνια» και 37 (12,3%) απάντησαν «Ποτέ». Τέλος, στο ερώτημα «Μετά το τέλος της καραντίνας, συνεχίζεις να παρακολουθείς Ακολουθίες στο Facebook;» από τους συμμετέχοντες 5 (1,7%) απάντησαν «Όλες ή μερικές μέρες την εβδομάδα», 5 (1,7%) απάντησαν «Μία φορά τον μήνα» 77 (25,7%) απάντησαν «Πολύ σπάνια» και 213 (71,0%) απάντησαν «Ποτέ»

	Όλες ή μερικές μέρες την εβδομάδα		Μια φορά την εβδομάδα		Μια φορά το μήνα		Πολύ σπάνια		Ποτέ	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Πριν τη καραντίνα, πόσο συχνά συμμετείχες σε Ακολουθίες σε κάποιον Ιερό Ναό;	1 1	3,7%	37	12,3%	45	15,0%	168	56,0%	39	13,0%
Κατά την περίοδο της καραντίνας, με ποιά συχνότητα παρακολούθησες Ακολουθίες στο Facebook;	1 2	4,0%	30	10,0%	41	13,7%	180	60,0%	37	12,3%
Μετά το τέλος της καραντίνας, συνεχίζεις να παρακολουθείς Ακολουθίες στο Facebook ;	5	1,7%	0	0,0%	5	1,7%	77	25,7%	213	71,0%

Πίνακας 4: Ερωτήματα σχετικά με την παρακολούθηση Ακολουθιών πριν, μετά και κατά την διάρκεια της καραντίνας

Στον παρακάτω πίνακα 5 παρατηρείται ότι κατά την παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook από τους συμμετέχοντες 141 (47,2%) απάντησαν «Έκανα τον σταυρό μου», 1 (0,3%) απάντησε «Είχα κοντά μου κάποια εικόνα», 2 (0,7%) απάντησαν «Άναβα ένα καντήλι», 72 (24,1%) απάντησαν «Τίποτα από τα παραπάνω» και 83 (27,8%) απάντησαν κάποιο άλλο λόγο. Επίσης, σχετικά με τον λόγο που οι συμμετέχοντες έκαναν τα παραπάνω , 56 (20,1%) απάντησαν «Με βοηθούσε να έχω την αίσθηση ότι είμαι στην εκκλησία», 14 (5,0%) απάντησαν «Με βοηθούσε να είμαι προσηλωμένος/η», 129 (46,4%) απάντησαν «Με βοηθούσε να προσεύχομαι» και 79 (28,4%) απάντησαν κάποιο άλλο λόγο. Επιπλέον , παρατηρείται ότι στο ερώτημα «Διέκοπτες την παρακολούθηση για κάποιο λόγο;» από τους συμμετέχοντες 71 (26,0%) απάντησαν «Επειδή πρόκυπτε κάποια εργασία», 30 (11,0%) απάντησαν «Επειδή είχα

κάποιο τηλεφώνημα», 11 (4,0%) απάντησαν «Επειδή πραγματοποιούσα περιήγηση στο Facebook/Διαδίκτυο», 77 (28,2%) απάντησαν «Επειδή ένιωθα πλήξη», 28 (10,3%) απάντησαν «Δεν διέκοπτα» και 56 (20,5%) απάντησαν κάποιον άλλο λόγο. Στην συνέχεια, στην πρόταση «Ήταν δυσάρεστο το γεγονός ότι δεν μπορούσα να συμμετάσχω.» από τους συμμετέχοντες 194 (64,7%) απάντησαν «Συμφωνώ», 40 (13,3%) απάντησαν «Συμφωνώ λίγο», 45 (15,0%) απάντησαν «Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ», 4 (1,3%) απάντησαν «Διαφωνώ λίγο» και 17 (5,7%) απάντησαν «Διαφωνώ». Τέλος, στην πρόταση «Μου έλειπε η επαφή με τους άλλους εκκλησιάζοντες.» από τους συμμετέχοντες 183 (61,0%) απάντησαν «Συμφωνώ», 50 (13,7%) απάντησαν «Συμφωνώ λίγο», 43 (14,3%) απάντησαν «Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ», 3 (1,0%) απάντησαν «Διαφωνώ λίγο» και 21 (7,0%) απάντησαν «Διαφωνώ».

		N	%
Κατά την παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook, έκανες κάτι από τα παρακάτω;	Έκανα τον σταυρό μου	141	47,2%
	Είχα κοντά μου κάποια εικόνα	1	0,3%
	Άναβα ένα καντήλι	2	0,7%
	Τίποτα από τα παραπάνω	72	24,1%
	Άλλο	83	27,8%
Αν έκανες κάτι από τα παραπάνω, ανέφερε το λόγο	Με βοηθούσε να έχω την αίσθηση ότι είμαι στην εκκλησία	56	20,1%
	Με βοηθούσε να είμαι προσηλωμένος/η	14	5,0%
	Με βοηθούσε να προσεύχομαι	129	46,4%
	Άλλο	79	28,4%
Διέκοπτες την παρακολούθηση για κάποιο λόγο;	Επειδή προέκυπτε κάποια εργασία	71	26,0%
	Επειδή είχα κάποιο τηλεφώνημα	30	11,0%
	Επειδή πραγματοποιούσα περιήγηση στο Facebook/Διαδίκτυο	11	4,0%
	Επειδή ένιωθα πλήξη	77	28,2%
	Δεν διέκοπτα	28	10,3%
	Άλλο	56	20,5%
	Ήταν δυσάρεστο το γεγονός ότι δεν μπορούσα να συμμετάσχω		
Συμφωνώ	194	64,7%	
Συμφωνώ λίγο	40	13,3%	

	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	45	15,0%
	Διαφωνώ λίγο	4	1,3%
	Διαφωνώ	17	5,7%
Μου έλειπε η επαφή με τους άλλους εκκλησιάζοντες	Συμφωνώ	183	61,0%
	Συμφωνώ λίγο	50	16,7%
	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	43	14,3%
	Διαφωνώ λίγο	3	1,0%
	Διαφωνώ	21	7,0%

Πίνακας 5: Συνήθειες και συναισθήματα κατά την διάρκεια της παρακολούθησης

Στον παρακάτω πίνακα 6 παρατηρείται ότι στην πρόταση «Δεν αποκόπηκα από τη θρησκεία μου.» από τους συμμετέχοντες 56 (18,7%) απάντησαν «Συμφωνώ», 38 (12,7%) απάντησαν «Συμφωνώ λίγο», 78 (26,0%) απάντησαν «Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ», 108 (36,0%) απάντησαν «Διαφωνώ λίγο» και 20 (6,7%) απάντησαν «Διαφωνώ». Επιπλέον, στην πρόταση «Δεν αποκόπηκα από την θρησκευτική κοινότητα.» από τους συμμετέχοντες 20 (6,7%) απάντησαν «Συμφωνώ», 34 (11,3%) απάντησαν «Συμφωνώ λίγο», 85 (28,3%) απάντησαν «Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ», 72 (24,0%) απάντησαν «Διαφωνώ λίγο» και 89 (29,7%) απάντησαν «Διαφωνώ». Στην συνέχεια, στην πρόταση «Με βοήθησε να ανταπεξέλθω σε μια δύσκολη περίοδο.» από τους συμμετέχοντες, 76 (25,3%) απάντησαν «Συμφωνώ», 145 (48,3%) απάντησαν «Συμφωνώ λίγο», 60 (20,0%) απάντησαν «Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ» και 19 (6,3%) απάντησαν «Διαφωνώ». Τέλος, από συμμετέχοντες 1 (0,3%) απάντησε ότι η θρησκευτική εμπειρία μου στο Facebook σε σχέση με την φυσική μου παρουσία σε ένα ναό υπερτερεί αρκετά, 20 (6,7%) απάντησε ότι ήταν το ίδιο, 112 (37,3%) απάντησαν ότι υστερεί αρκετά και 167 (55,7%) απάντησαν ότι υστερεί κατά πολύ.

		N	%
Δεν αποκόπηκα από τη θρησκεία μου	Συμφωνώ	56	18,7%
	Συμφωνώ λίγο	38	12,7%
	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	78	26,0%
	Διαφωνώ λίγο	108	36,0%
	Διαφωνώ	20	6,7%

Δεν αποκόπηκα από την θρησκευτική κοινότητα	Συμφωνώ	20	6,7%
	Συμφωνώ λίγο	34	11,3%
	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	85	28,3%
	Διαφωνώ λίγο	72	24,0%
	Διαφωνώ	89	29,7%
Με βοήθησε να ανταπεξέλθω σε μια δύσκολη περίοδο	Συμφωνώ	76	25,3%
	Συμφωνώ λίγο	145	48,3%
	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	60	20,0%
	Διαφωνώ	19	6,3%
Η θρησκευτική εμπειρία μου στο Facebook σε σχέση με την φυσική μου παρουσία σε ένα ναό	Υπερτερεί αρκετά	1	0,3%
	Ήταν το ίδιο	20	6,7%
	Υστερεί αρκετά	112	37,3%
	Υστερεί κατά πολύ	167	55,7%

Πίνακας 6:Οφέλη της παρακολούθησης Ακολουθιών μέσω διαδικτύου και σύγκριση αυτής της θρησκευτικής εμπειρίας με την αντίστοιχη φυσική παρακολούθηση στον ναό

Στον παρακάτω πίνακα 7 παρατηρείται ότι στην πρόταση «Μου έλειπε η ατμόσφαιρα της εκκλησίας.» από τους συμμετέχοντες 203 (67,7%) απάντησαν «Συμφωνώ», 51 (17,0%) απάντησαν «Συμφωνώ λίγο», 26 (8,7%) απάντησαν «Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ», 1 (0,3%) απάντησε «Διαφωνώ λίγο» και 219 (6,3%) απάντησαν «Διαφωνώ». Στην συνέχεια, στην πρόταση «Παρόλο που δεν ήμουν στην εκκλησία, αισθανόμουν ότι ήμουν σε έναν ιερό χώρο» από τους συμμετέχοντες 39 (13,0%) απάντησαν «Συμφωνώ», 80 (26,7%) απάντησαν «Συμφωνώ λίγο», 110 (36,7%) απάντησαν «Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ», 38 (12,7%) απάντησε «Διαφωνώ λίγο» και 33 (11,0%) απάντησαν «Διαφωνώ». Τέλος, στην πρόταση «Πιστεύω ότι οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να είναι ιερός αρκεί να αισθάνομαι εγώ ιερότητα.» από τους συμμετέχοντες 22 (7,3%) απάντησαν «Συμφωνώ», 40 (13,3%) απάντησαν «Συμφωνώ λίγο», 101 (33,7%) απάντησαν «Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ», 98 (32,7%) απάντησε «Διαφωνώ λίγο» και 39 (13,0%) απάντησαν «Διαφωνώ».

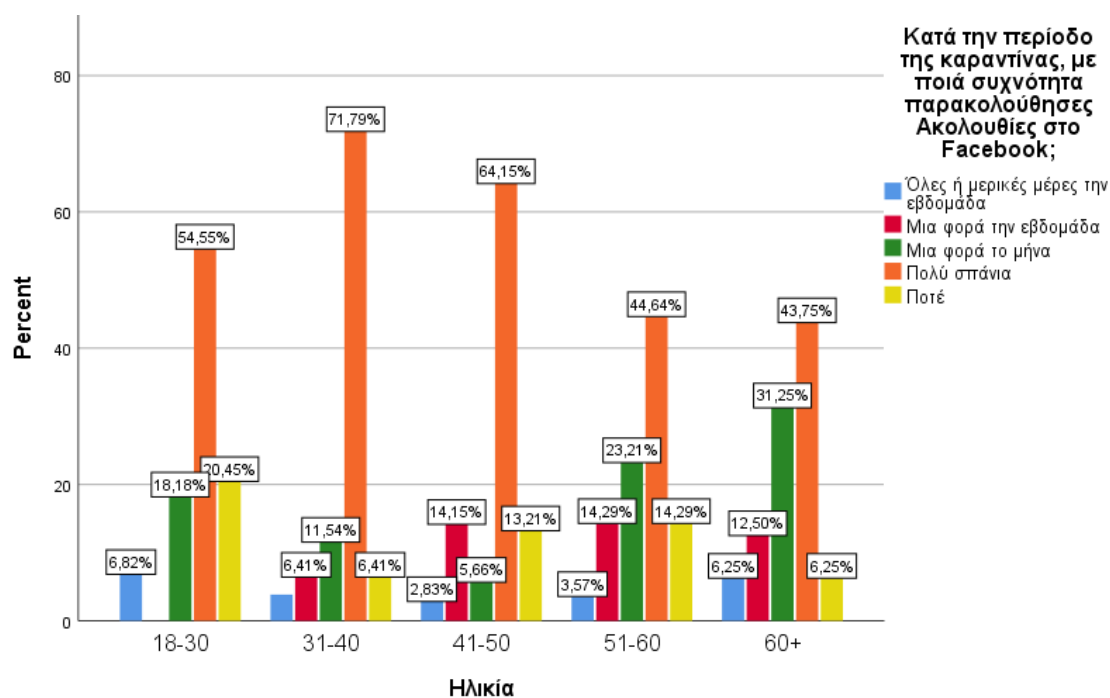
	Συμφωνώ		Συμφωνώ λίγο		Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ		Διαφωνώ λίγο		Διαφωνώ	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Μου έλειπε η ατμόσφαιρα της εκκλησίας	203	67,7%	51	17,0%	26	8,7%	1	0,3%	19	6,3%
Παρόλο που δεν ήμουν στην εκκλησία, αισθανόμουν ότι ήμουν σε έναν ιερό χώρο	39	13,0%	80	26,7%	110	36,7%	38	12,7%	33	11,0%
Πιστεύω ότι οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να είναι ιερός αρκεί να αισθάνομαι εγώ ιερότητα	22	7,3%	40	13,3%	101	33,7%	98	32,7%	39	13,0%

Πίνακας 7: Σύγκριση της παρακολούθησης Ακολουθιών στο διαδίκτυο με την παρακολούθηση στον ναό

Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματα του στατιστικού ελέγχου ο οποίος έγινε προκειμένου να διαπιστωθούν τυχόν συσχετισμοί μεταξύ διαφόρων μεταβλητών. Από τον έλεγχο χ^2 που ακολουθεί στον παρακάτω πίνακα διαπιστώνεται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση της ερώτησης «Κατά την περίοδο της καραντίνας, με ποια συχνότητα παρακολούθησες ακολουθίες στο Facebook;» ανάλογα με την ηλικία καθώς $p=0,006<0,05$. Συγκεκριμένα, στις ηλικιακές ομάδες 51-60 και 60+ η επιλογή «Μία φορά το μήνα» εμφανίζεται σε αυξημένα ποσοστά (23% - 31%) συγκριτικά με τις ηλικίες 31-40 και 41-50 όπου εμφανίζεται η επιλογή «Πολύ σπάνια» σε ποσοστό 64% και 72% αντίστοιχα. Οι στατιστικά σημαντικές σχέσεις που βρέθηκαν αποδίδονται στο γράφημα 1.

		Κατά την περίοδο της καραντίνας, με ποιά συχνότητα παρακολούθησες Ακολουθίες στο Facebook;					p
Ηλικία		Όλες ή μερικές μέρες την εβδομάδα	Μια φορά την εβδομάδα	Μια φορά το μήνα	Πολύ σπάνια	Ποτέ	
	18-30	3	0	8	24	9	0.006
	31-40	3	5	9	56	5	
	41-50	3	15	6	68	14	
	51-60	2	8	13	25	8	
	>60	1	2	5	7	1	

Πίνακας 8: Συχνότητα παρακολούθησης Ακολουθιών στο Facebook κατά την περίοδο της καραντίνας, συγκριτικά με την ηλικία των συμμετεχόντων

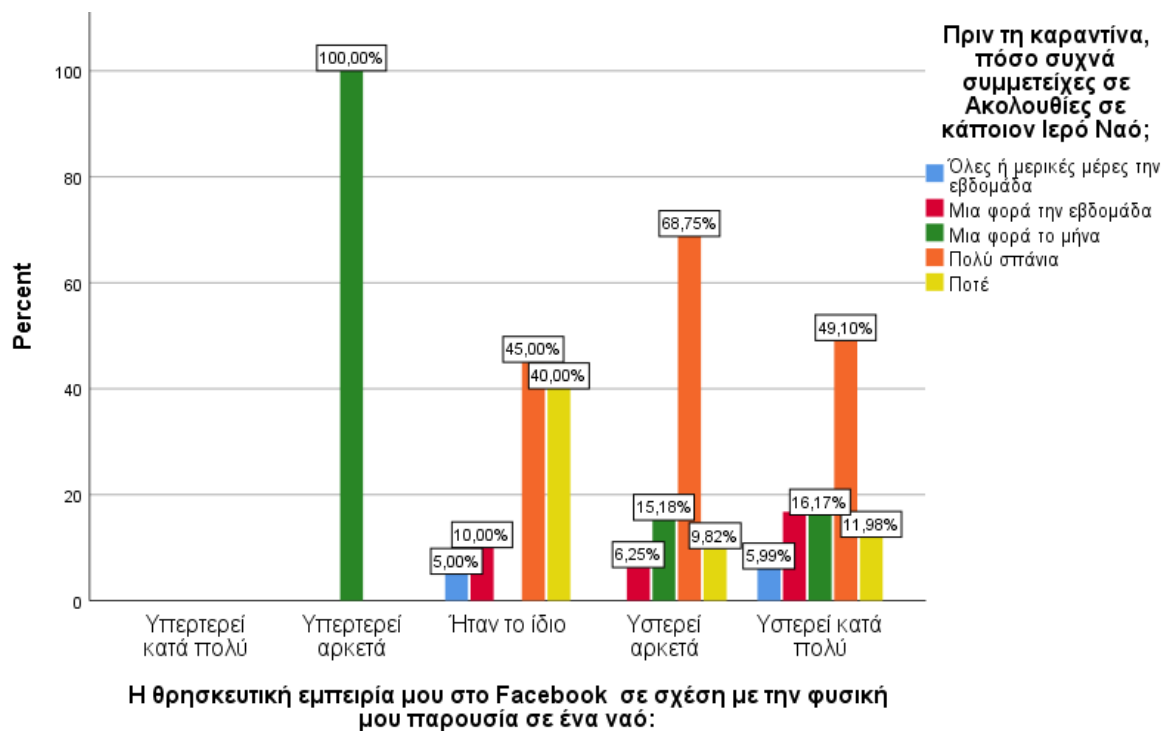

Γράφημα 1

Από τον έλεγχο χ^2 που ακολουθεί στον παρακάτω πίνακα διαπιστώνεται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση της ερώτησης «Πριν τη καραντίνα, πόσο συχνά συμμετείχες σε Ακολουθίες σε κάποιον Ιερό Ναό;», ανάλογα με την θρησκευτική εμπειρία τους στο Facebook σε σχέση με την φυσική τους παρουσία σε ένα ναό καθώς $p < 0,001$. Συγκεκριμένα, φαίνεται ότι η απάντηση «Ποτέ» επιλέγεται σε σημαντικά υψηλότερο ποσοστό από εκείνους που πίστευαν ότι η θρησκευτική τους εμπειρία στο Facebook σε σχέση με την φυσική τους παρουσία σε ένα ναό «ήταν το ίδιο», ενώ όσοι πιστεύουν ότι «υστερεί κατά πολύ» ή «υστερεί αρκετά» απάντησαν συχνότερα «Πολύ σπάνια». Οι στατιστικά σημαντικές σχέσεις που βρέθηκαν αποδίδονται στο γράφημα 2.

		Η θρησκευτική εμπειρία μου στο Facebook σε σχέση με την φυσική μου παρουσία σε ένα ναό:				p
		Υπερτερεί αρκετά	Ήταν το ίδιο	Υστερεί αρκετά	Υστερεί κατά πολύ	
Πριν τη καραντίνα, πόσο συχνά συμμετείχες σε Ακολουθίες σε κάποιον Ιερό Ναό;	Όλες ή μερικές μέρες την εβδομάδα	0	1	0	10	<0.001
	Μια φορά την εβδομάδα	0	2	7	28	
	Μια φορά το μήνα	1	0	17	27	
	Πολύ σπάνια	0	9	77	82	
	Ποτέ	0	8	11	20	

Πίνακας 9: Σύγκριση των απαντήσεων της ερώτησης «Πριν τη καραντίνα, πόσο συχνά συμμετείχες σε Ακολουθίες σε κάποιον Ιερό Ναό;» με την θρησκευτική εμπειρία των συμμετεχόντων στο Facebook σε σχέση με την φυσική τους παρουσία σε έναν ναό

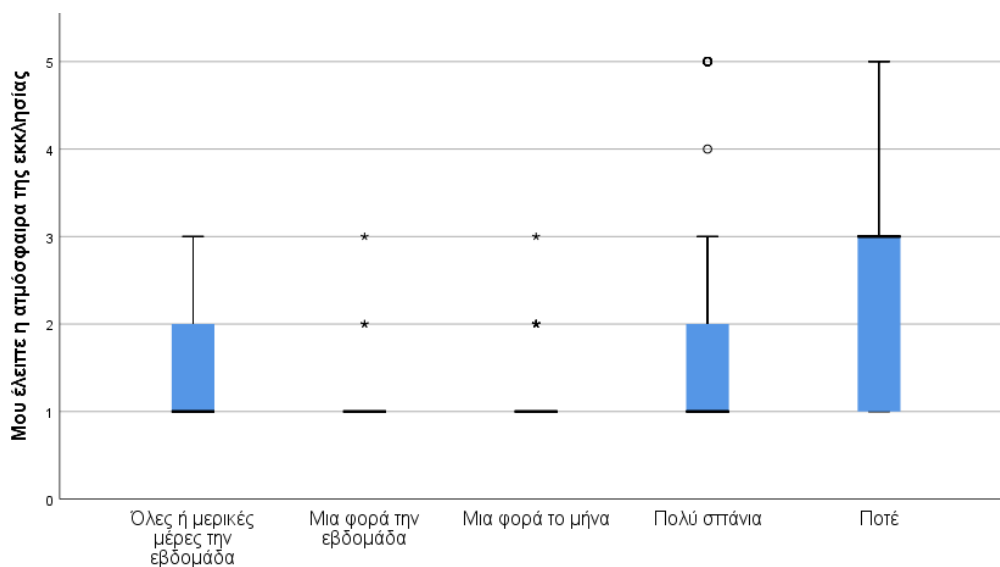
Γράφημα 2

Από τον έλεγχο ανάλυσης διακύμανσης που ακολουθεί στον πίνακα 10, παρατηρείται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση της πρότασης «Μου έλειπε η ατμόσφαιρα της εκκλησίας», ανάλογα με τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στη πρόταση «Πριν τη καραντίνα, πόσο συχνά συμμετείχες σε Ακολουθίες σε κάποιον Ιερό Ναό;», καθώς $p < 0,001$. Συγκεκριμένα παρατηρείται ότι ο μέσος όρος των συμμετεχόντων που απάντησαν «Όλες ή μερικές μέρες την εβδομάδα» είναι $M=1,55$ με $SD=0,934$, όσων απάντησαν «Μια φορά την εβδομάδα» είναι $M=1,11$ με $SD=0,393$, όσων απάντησαν «Μια φορά τον μήνα» είναι $M=1,18$ με $SD=0,442$, όσων απάντησαν «Πολύ σπάνια» είναι $M=1,59$ με $SD=1,057$ ενώ όσων απάντησαν «Ποτέ» είναι $M=2,67$ με $SD=1,510$. Επομένως όσοι απάντησαν «Ποτέ» έχουν σημαντικά υψηλότερες τιμές συγκριτικά με όλες τις άλλες κατηγορίες. Οι στατιστικά σημαντικές σχέσεις που βρέθηκαν αποδίδονται στο γράφημα 3.

Μου έλειπε η ατμόσφαιρα της εκκλησίας

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		p
					Lower Bound	Upper Bound	
Όλες ή μερικές μέρες την εβδομάδα	11	1,55	,934	,282	,92	2,17	
Μια φορά την εβδομάδα	37	1,11	,393	,065	,98	1,24	
Μια φορά το μήνα	45	1,18	,442	,066	1,05	1,31	
Πολύ σπάνια	168	1,59	1,057	,082	1,43	1,75	<0,001
Ποτέ	39	2,67	1,510	,242	2,18	3,16	
Total	300	1,61	1,094	,063	1,48	1,73	

Πίνακας 10: Διαφοροποίηση της ερώτησης «Πριν τη καραντίνα, πόσο συχνά συμμετείχες σε Ακολουθίες σε κάποιον Ιερό Ναό;», ανάλογα με τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στη πρόταση «Μου έλειπε η ατμόσφαιρα της εκκλησίας»

Πριν τη καραντίνα, πόσο συχνά συμμετείχες σε Ακολουθίες σε κάποιον Ιερό Ναό;

Γράφημα 3

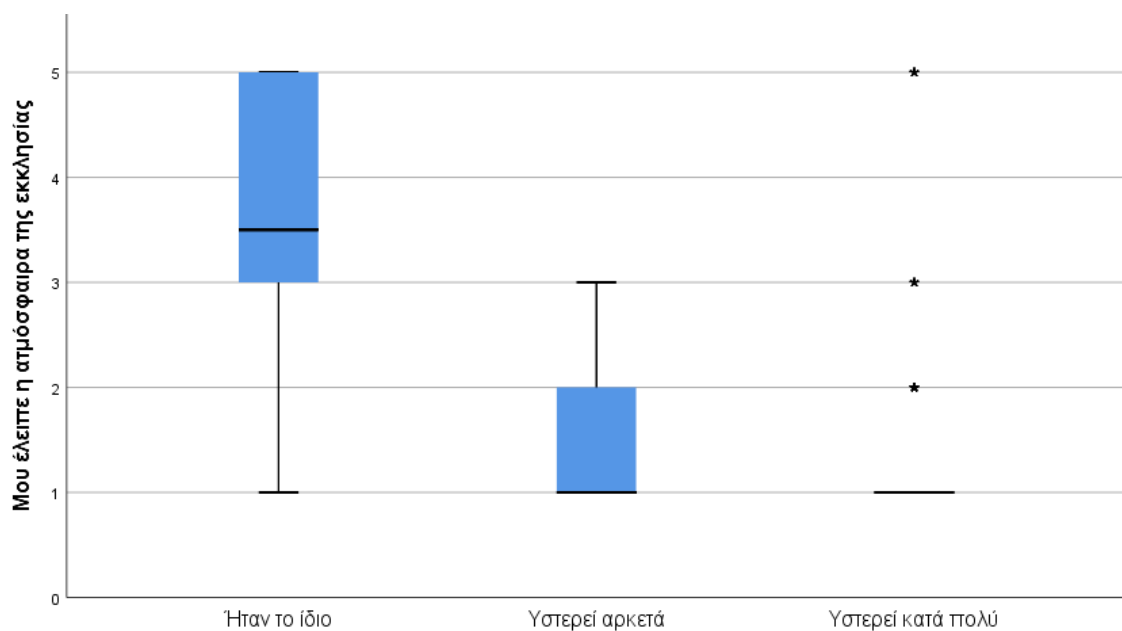
Από τον έλεγχο ανάλυσης διακύμανσης που ακολουθεί στον πίνακα 11, παρατηρείται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση της πρότασης «Μου έλειπε η ατμόσφαιρα της εκκλησίας», ανάλογα με τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στη πρόταση «Η θρησκευτική

εμπειρία μου στο Facebook σε σχέση με την φυσική μου παρουσία σε ένα ναό», καθώς $p < 0,001$. Συγκεκριμένα παρατηρείται ότι ο μέσος όρος των συμμετεχόντων που απάντησαν «Ήταν το ίδιο» είναι $M=3,70$ με $SD=1,342$, όσων απάντησαν «Υστερεί αρκετά» είναι $M=1,50$ με $SD=0,684$, ενώ όσων απάντησαν «Υστερεί κατά πολύ» είναι $M=1,43$ με $SD=1,032$. Επομένως όσοι απάντησαν «Ήταν το ίδιο» έχουν σημαντικά υψηλότερες τιμές συγκριτικά με όλες τις άλλες κατηγορίες. Οι στατιστικά σημαντικές σχέσεις που βρέθηκαν αποδίδονται στο γράφημα 4.

Μου έλειπε η ατμόσφαιρα της εκκλησίας

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		p
					Lower Bound	Upper Bound	
Ήταν το ίδιο	20	3,70	1,342	,300	3,07	4,33	<0,001
Υστερεί αρκετά	112	1,50	,684	,065	1,37	1,63	
Υστερεί κατά πολύ	167	1,43	1,032	,080	1,27	1,59	
Total	299	1,61	1,095	,063	1,48	1,73	

Πίνακας 11: Διαφοροποίηση της πρότασης «Η θρησκευτική εμπειρία μου στο Facebook σε σχέση με την φυσική μου παρουσία σε ένα ναό», ανάλογα με τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στη πρόταση «Μου έλειπε η ατμόσφαιρα της εκκλησίας»

Η θρησκευτική εμπειρία μου στο Facebook σε σχέση με την φυσική μου παρουσία σε ένα ναό:

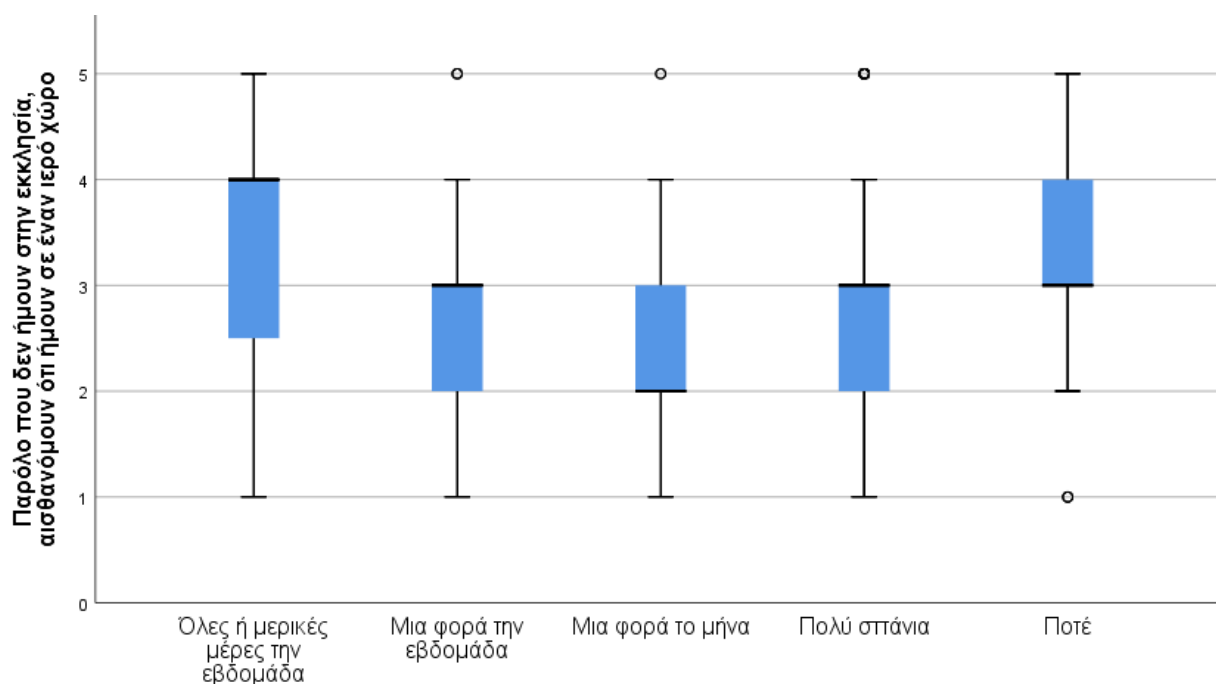
Γράφημα 4

Από τον έλεγχο ανάλυσης διακύμανσης που ακολουθεί στον πίνακα 12, παρατηρείται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση της ερώτησης «Πριν τη καραντίνα, πόσο συχνά συμμετείχες σε Ακολουθίες σε κάποιον Ιερό Ναό;», ανάλογα με τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στη πρόταση «Παρόλο που δεν ήμουν στην εκκλησία, αισθανόμουν ότι ήμουν σε έναν ιερό», καθώς $p=0,002<0,05$. Συγκεκριμένα παρατηρείται ότι ο μέσος όρος των συμμετεχόντων που απάντησαν «Όλες ή μερικές μέρες την εβδομάδα» είναι $M=3,36$ με $SD=1,286$, όσων απάντησαν «Μια φορά την εβδομάδα» είναι $M=2,78$ με $SD=1,031$, όσων απάντησαν «Μια φορά τον μήνα» είναι $M=2,64$ με $SD=0,908$, όσων απάντησαν «Πολύ σπάνια» είναι $M=2,70$ με $SD=1,177$, ενώ όσων απάντησαν «Ποτέ» είναι $M=3,44$ με $SD=1,165$. Επομένως όσοι απάντησαν «Ποτέ» έχουν σημαντικά υψηλότερες τιμές συγκριτικά με όσους απάντησαν «Πολύ σπάνια» ή «Μία φορά το μήνα». Οι στατιστικά σημαντικές σχέσεις που βρέθηκαν αποδίδονται στο γράφημα 5.

Παρόλο που δεν ήμουν στην εκκλησία, αισθανόμουν ότι ήμουν σε έναν ιερό χώρο

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		P
					Lower Bound	Upper Bound	
Όλες ή μερικές μέρες την εβδομάδα	11	3,36	1,286	,388	2,50	4,23	
Μια φορά την εβδομάδα	37	2,78	1,031	,170	2,44	3,13	
Μια φορά το μήνα	45	2,64	,908	,135	2,37	2,92	
Πολύ σπάνια	168	2,70	1,177	,091	2,52	2,88	0,002
Ποτέ	39	3,44	1,165	,187	3,06	3,81	
Total	300	2,82	1,151	,066	2,69	2,95	

Πίνακας 12: Διαφοροποίηση της ερώτησης «Πριν τη καραντίνα, πόσο συχνά συμμετείχες σε Ακολουθίες σε κάποιον Ιερό Ναό;», ανάλογα με τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στη πρόταση «Παρόλο που δεν ήμουν στην εκκλησία, αισθανόμουν ότι ήμουν σε έναν ιερό»

Πριν τη καραντίνα, πόσο συχνά συμμετείχες σε Ακολουθίες σε κάποιον Ιερό Ναό;

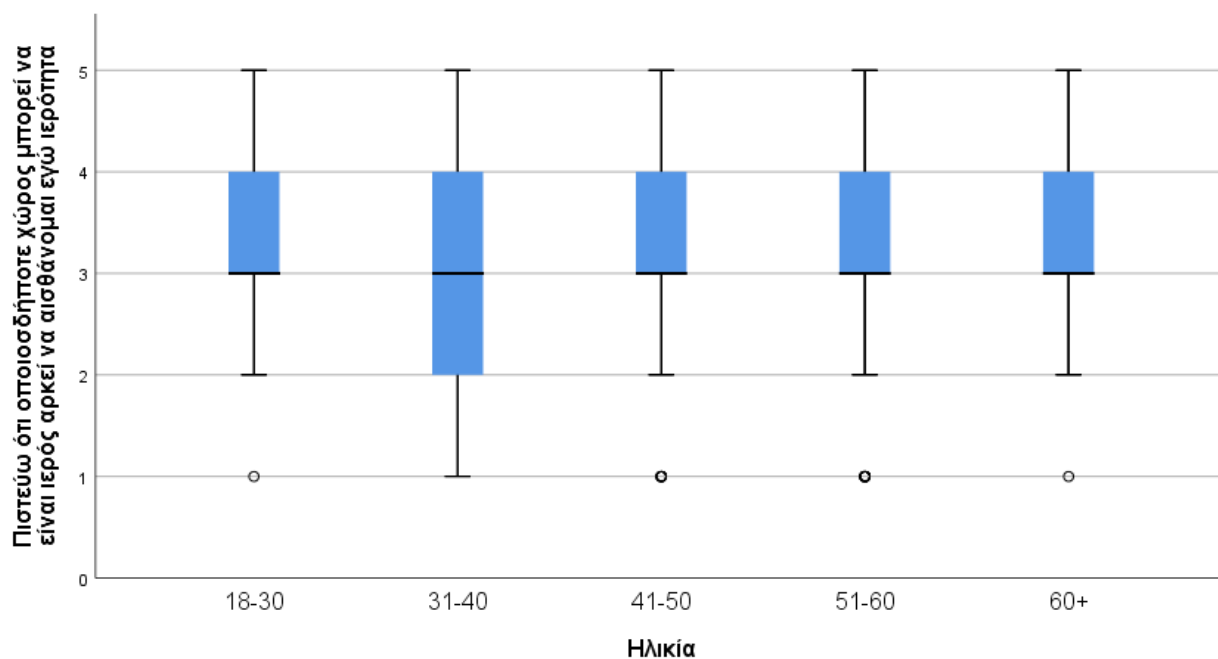
Γράφημα 5

Από τον έλεγχο ανάλυσης διακύμανσης που ακολουθεί στον πίνακα 13 παρατηρείται ότι δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση της ηλικίας των συμμετεχόντων, ανάλογα με τις απαντήσεις τους στη πρόταση «Πιστεύω ότι οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να είναι ιερός αρκεί να αισθάνομαι εγώ ιερότητα», καθώς $p=0,660 > 0,05$. Συγκεκριμένα παρατηρείται ότι ο μέσος όρος των συμμετεχόντων που βρίσκονται στην ηλικιακή ομάδα των 18-30 είναι $M=3,52$ με $SD=1,023$, όσων βρίσκονται στην ηλικιακή ομάδα των 31-40 είναι $M=3,27$ με $SD=1,136$, όσων βρίσκονται στην ηλικιακή ομάδα των 41-50 είναι $M=3,30$ με $SD=0,997$, όσων βρίσκονται στην ηλικιακή ομάδα των 51-60 είναι $M=3,25$ με $SD=1,268$, ενώ όσων βρίσκονται στην ηλικιακή ομάδα των 60+ είναι $M=3,13$ με $SD=0,957$.

Πιστεύω ότι οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να είναι ιερός αρκεί να αισθάνομαι εγώ ιερότητα

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		p
					Lower Bound	Upper Bound	
18-30	44	3,52	1,023	,154	3,21	3,83	0,660
31-40	78	3,27	1,136	,129	3,01	3,53	
41-50	106	3,30	,997	,097	3,11	3,49	
51-60	56	3,25	1,268	,170	2,91	3,59	
60+	16	3,13	,957	,239	2,61	3,64	
Total	300	3,31	1,088	,063	3,18	3,43	

Πίνακας 13: Διαφοροποίηση της ηλικίας των συμμετεχόντων, ανάλογα με τις απαντήσεις τους στη πρόταση «Πιστεύω ότι οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να είναι ιερός αρκεί να αισθάνομαι εγώ ιερότητα»

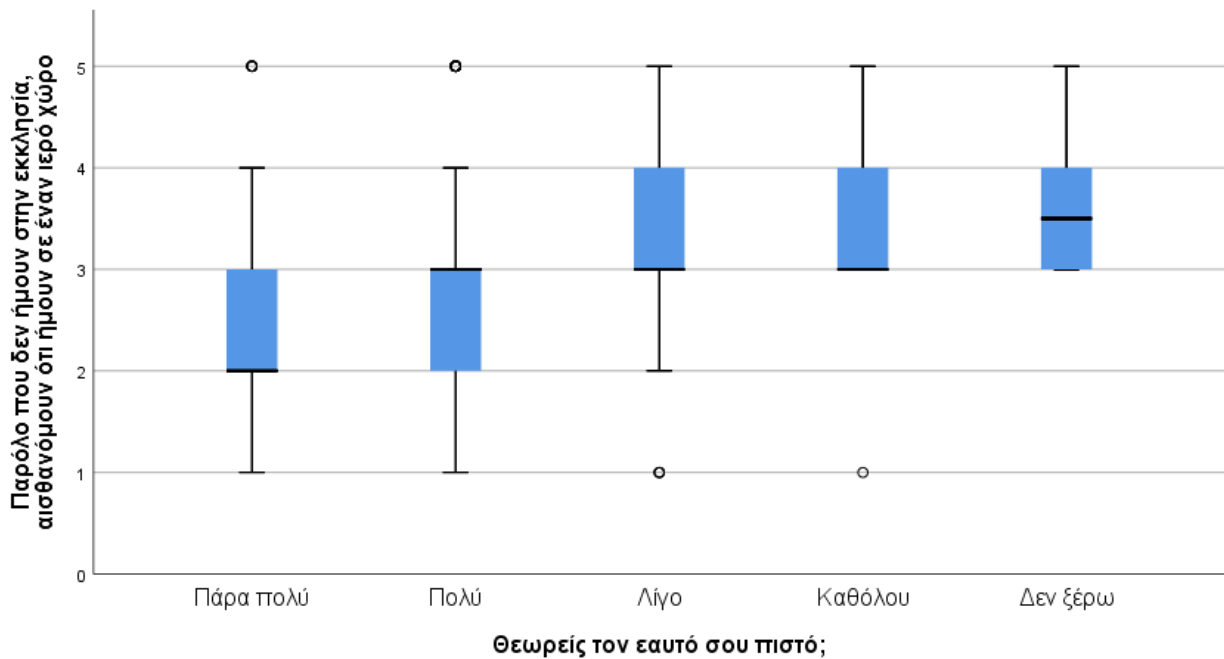
Γράφημα 6

Από τον έλεγχο ανάλυσης διακύμανσης που ακολουθεί στον πίνακα 14 παρατηρείται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση της πρότασης «Παρόλο που δεν ήμουν στην εκκλησία, αισθανόμουν ότι ήμουν σε έναν ιερό χώρο», ανάλογα με την ερώτηση «Θεωρείς τον εαυτό σου πιστό;», καθώς $p < 0,001$. Συγκεκριμένα παρατηρείται ότι ο μέσος όρος των συμμετεχόντων που απάντησαν «Πάρα πολύ» είναι $M=2,32$ με $SD=1,170$, όσων απάντησαν «Πολύ» είναι $M=2,70$ με $SD=1,165$, όσων απάντησαν «Λίγο» είναι $M=3,12$ με $SD=0,950$, όσων απάντησαν «Καθόλου» είναι $M=3,58$ με $SD=0,974$, ενώ όσων απάντησαν «Δεν ξέρω» είναι $M=3,63$ με $SD=0,744$. Επομένως όσοι απάντησαν «Δεν ξέρω», «Καθόλου» ή «Λίγο» έχουν σημαντικά χαμηλότερες τιμές συγκριτικά με όσους απάντησαν «Πολύ» ή «Πάρα πολύ». Οι στατιστικά σημαντικές σχέσεις που βρέθηκαν αποδίδονται στο γράφημα 7.

Παρόλο που δεν ήμουν στην εκκλησία, αισθανόμουν ότι ήμουν σε έναν ιερό χώρο

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		p
					Lower Bound	Upper Bound	
Πάρα πολύ	62	2,32	1,170	,149	2,03	2,62	<0,001
Πολύ	132	2,70	1,165	,101	2,50	2,90	
Λίγο	74	3,12	,950	,110	2,90	3,34	
Καθόλου	24	3,58	,974	,199	3,17	3,99	
Δεν ξέρω	8	3,63	,744	,263	3,00	4,25	
Total	300	2,82	1,151	,066	2,69	2,95	

Πίνακας 14: Διαφοροποίηση της ερώτησης «θεωρείς τον εαυτό σου πιστό;», ανάλογα με τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στη πρόταση «Παρόλο που δεν ήμουν στην εκκλησία, αισθανόμουν ότι ήμουν σε έναν ιερό χώρο»

Γράφημα 7

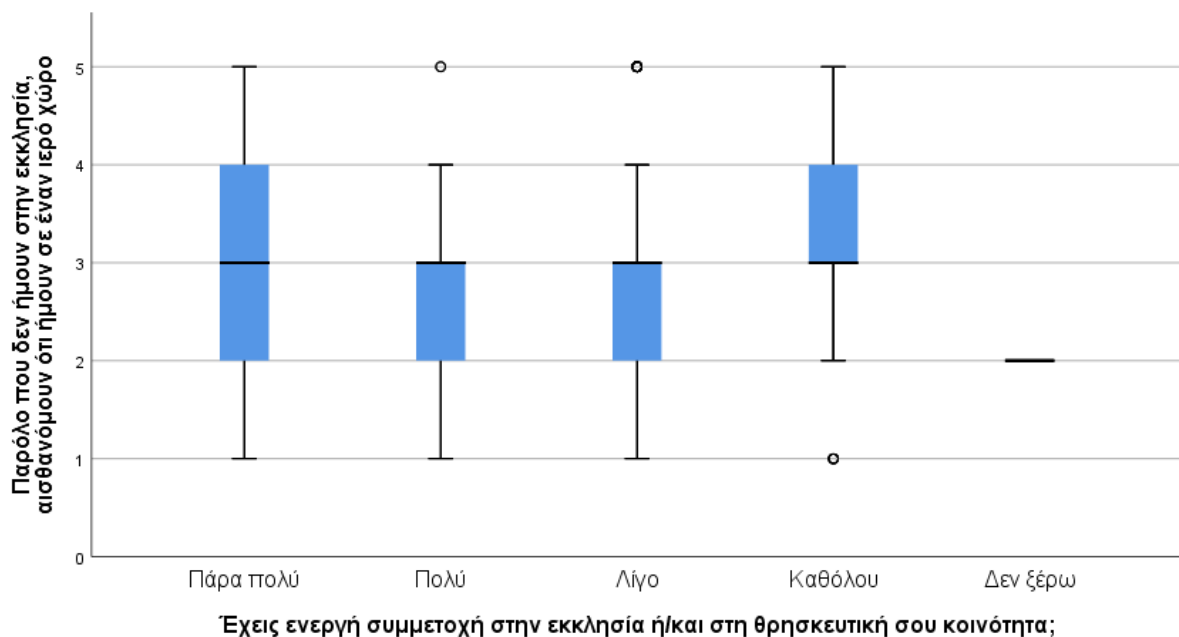
Από τον έλεγχο ανάλυσης διακύμανσης που ακολουθεί στον πίνακα 15 παρατηρείται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση της πρότασης «Παρόλο που δεν ήμουν στην εκκλησία, αισθανόμουν ότι ήμουν σε έναν ιερό χώρο», ανάλογα με την ερώτηση «Έχεις ενεργή συμμετοχή στην εκκλησία ή/και στη θρησκευτική σου κοινότητα;», καθώς $p=0,009 < 0,05$. Συγκεκριμένα παρατηρείται ότι ο μέσος όρος των συμμετεχόντων που απάντησαν «Πάρα πολύ» είναι $M=3,00$ με $SD=1,225$, όσων απάντησαν «Πολύ» είναι $M=2,81$ με $SD=0,994$, όσων απάντησαν «Λίγο» είναι $M=2,66$ με $SD=1,163$, όσων απάντησαν «Καθόλου» είναι $M=3,24$ με

SD=1,116, ενώ όσων απάντησαν «Δεν ξέρω» είναι M=2,00. Επομένως όσοι απάντησαν «Καθόλου» έχουν σημαντικά υψηλότερες τιμές συγκριτικά με όσους απάντησαν «Λίγο» ή «Πολύ». Οι στατιστικά σημαντικές σχέσεις που βρέθηκαν αποδίδονται στο γράφημα 8.

Παρόλο που δεν ήμουν στην εκκλησία, αισθανόμουν ότι ήμουν σε έναν ιερό χώρο

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		p
					Lower Bound	Upper Bound	
Πάρα πολύ	13	3,00	1,225	,340	2,26	3,74	0,009
Πολύ	42	2,81	,994	,153	2,50	3,12	
Λίγο	177	2,66	1,163	,087	2,48	2,83	
Καθόλου	67	3,24	1,116	,136	2,97	3,51	
Δεν ξέρω	1	2,00	
Total	300	2,82	1,151	,066	2,69	2,95	

Πίνακας 15: Διαφοροποίηση της ερώτησης «Έχεις ενεργή συμμετοχή στην εκκλησία ή/και στη θρησκευτική σου κοινότητα;», ανάλογα με τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στη πρόταση «Παρόλο που δεν ήμουν στην εκκλησία, αισθανόμουν ότι ήμουν σε έναν ιερό χώρο»

Γράφημα 8

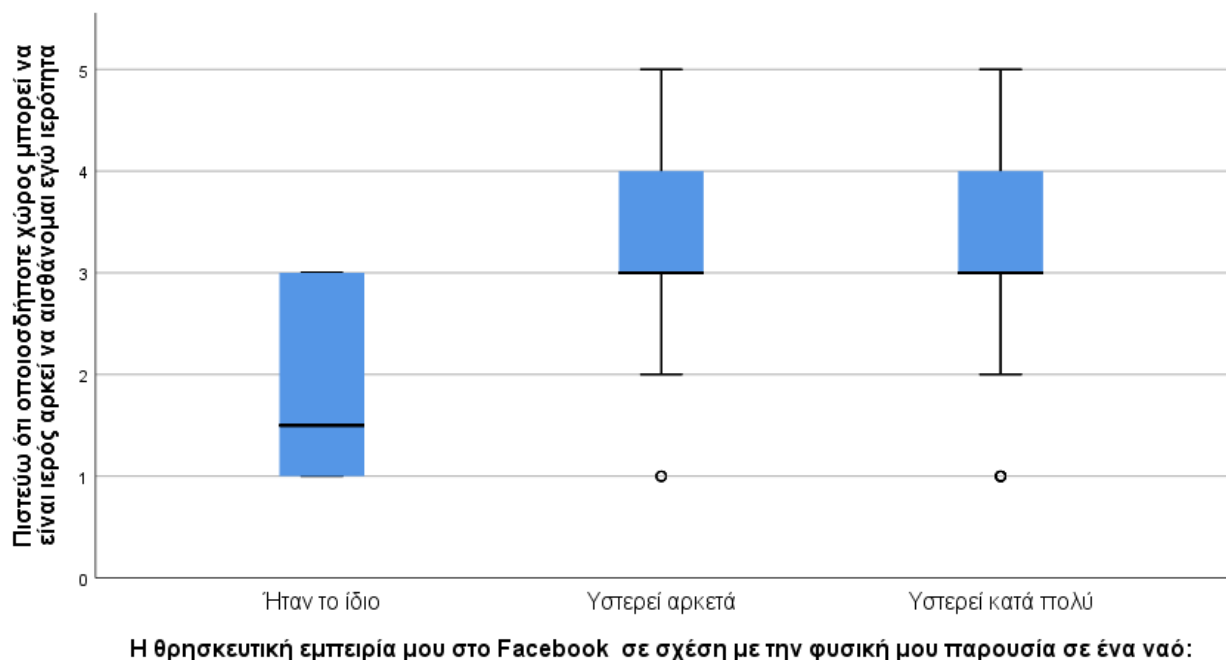
Από τον έλεγχο ανάλυσης διακύμανσης που ακολουθεί στον πίνακα 16 παρατηρείται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση της πρότασης «Πιστεύω ότι οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να είναι ιερός αρκεί να αισθάνομαι εγώ ιερότητα», ανάλογα με την πρόταση «Η θρησκευτική εμπειρία μου στο Facebook σε σχέση με την φυσική μου παρουσία σε ένα ναό», καθώς $p < 0,001$. Συγκεκριμένα παρατηρείται ότι ο μέσος όρος των συμμετεχόντων που

απάντησαν «Ήταν το ίδιο» είναι $M=1,90$ με $SD=0,968$, όσων απάντησαν «Υστερεί αρκετά» είναι $M=3,32$ με $SD=0,970$, ενώ όσων απάντησαν «Υστερεί κατά πολύ» είναι $M=3,48$ με $SD=1,046$. Επομένως όσοι απάντησαν «Υστερεί κατά πολύ» και «Υστερεί αρκετά» έχουν σημαντικά υψηλότερες τιμές συγκριτικά με όσους απάντησαν «Ήταν το ίδιο». Οι στατιστικά σημαντικές σχέσεις που βρέθηκαν αποδίδονται στο γράφημα 9.

Πιστεύω ότι οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να είναι ιερός αρκεί να αισθάνομαι εγώ ιερότητα

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		p
					Lower Bound	Upper Bound	
Ήταν το ίδιο	20	1,90	,968	,216	1,45	2,35	<0,001
Υστερεί αρκετά	112	3,32	,970	,092	3,14	3,50	
Υστερεί κατά πολύ	167	3,48	1,046	,081	3,32	3,64	
Total	299	3,31	1,081	,063	3,19	3,44	

Πίνακας 16: Διαφοροποίηση της πρότασης «Η θρησκευτική εμπειρία μου στο Facebook σε σχέση με την φυσική μου παρουσία σε ένα ναό», ανάλογα με τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στη πρόταση «Πιστεύω ότι οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να είναι ιερός αρκεί να αισθάνομαι εγώ»

Γράφημα 9

4.7 Σχολιασμός αποτελεσμάτων

Σε αυτό το τμήμα της παρούσας ερευνητικής εργασίας θα γίνει ο σχολιασμός και η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων που προέκυψαν από τη στατιστική ανάλυση , σε σχέση με τις υποθέσεις της έρευνας.

Παράλληλα με τον σχολιασμό και την αξιολόγηση θα πραγματοποιηθεί και η συσχέτιση με τα ευρήματα προηγούμενων ερευνών πάνω στο θέμα αλλά και με το θεωρητικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε κατά την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας.

Οι ερευνητικοί στόχοι και οι υποθέσεις εργασίας της παρούσας έρευνας όπως έχουν ήδη διατυπωθεί, είναι οι ακόλουθοι:

<u>Ερευνητικά ερωτήματα</u>	<u>Υπόθεση εργασίας</u>
Διερεύνηση του κατά πόσο οι πιστοί ακολούθησαν τη πρακτική της παρακολούθησης Ακολουθιών κατά τη διάρκεια της καραντίνας και αν αυτό διατηρήθηκε και μετά το πέρας αυτής.	Ακολούθησαν την πρακτική με την ίδια συχνότητα, την οποία όμως εγκατέλειψαν μετά τη καραντίνα
Διερεύνηση του κατά πόσο η παρακολούθηση των Ακολουθιών από το Facebook υστερεί ή πλεονεκτεί έναντι της συμμετοχής σε Ναό	Η εμπειρία στο Facebook υστερεί έναντι της συμμετοχής σε Ναό

Διερεύνηση σχετικά με το αν είχαν αίσθηση της ιερότητας κατά τη παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook	Δεν έχουν αίσθηση ιερότητας/δεν βιώνουν το διαδίκτυο ως ιερό χώρο
---	---

Κρίνεται σκόπιμο πριν περάσουμε στον σχολιασμό των δεδομένων που προέκυψαν από την έρευνα, να σχολιαστούν οι απαντήσεις που δόθηκαν από τους ερωτώμενους και αφορούν την επιλογή τους να παρακολουθήσουν Ακολουθίες στο Facebook την περίοδο της καραντίνας. Οι ερωτήσεις σκοπό είχαν να μας δώσουν μια περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με την επιλογή της πρακτικής αυτής και αφορούν.

Όπως διαπιστώθηκε, σχεδόν οι μισοί ερωτώμενοι επέλεξαν την παρακολούθηση Ακολουθιών δια μέσου σελίδων Ιερών Ναών/ ενορία τους, μια επιλογή που γίνεται εύκολα κατανοητή, καθώς ένας πιστός είναι λογικό να ανατρέξει στη σελίδα ενός Ναού στον οποίο ήδη εκκλησιάζεται και ίσως είναι και η ενορία του, δεδομένου ότι όπως θα δούμε και στη συνέχεια, το ζητούμενο, δεν ήταν απλώς η παρακολούθηση, αλλά και η ανάγκη σε μια δύσκολη περίοδο, να μείνει σε επαφή όχι μόνο με τη θρησκεία του αλλά και με την θρησκευτική του κοινότητα. Καθώς σε μια τέτοια σελίδα θα υπάρχουν και άλλα μέλη με τα οποία είναι πολύ πιθανό να υπάρχουν δεσμοί και εκτός Facebook και οι πιστοί προσπάθησαν να τους μεταφέρουν και στον χώρο του διαδικτύου και μέσω αυτού να συνδεθούν με τη κοινότητά τους, την θρησκεία τους και να λάβουν στήριξη. Όπως ήδη έχει αναφερθεί και στο θεωρητικό πλαίσιο, η αίσθηση της κοινότητας που έχει το άτομο που παρακολουθεί Ακολουθίες διαδικτυακά, οφείλεται στην ανάκληση συναισθημάτων δημιουργημένα κατά πρότερες εμπειρίες φυσικής του παρουσίας στην εκκλησία (Verschoor-Kirss,2012). Επίσης όπως είδαμε, οι ψηφιακές θρησκευτικές κοινότητες όχι μόνο έχουν σχέση με τις φυσικές κοινότητες, αλλά επιπλέον προέρχονται από αυτές και δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς να διατηρούν έστω και ως προς ένα βαθμό σχέση με μια θρησκεία ή μια φυσική θρησκευτική κοινότητα (Verschoor-Kirss,2012).

Στα ίδια πλαίσια κινείται και η επιλογή των σελίδων Μητροπόλεων, ενώ λιγότερη συχνή ήταν η επιλογή σελίδων θρησκευτικών ομάδων γενικά. Οι σελίδες θρησκευτικών ομάδων, ίσως γιατί δεν προσφέρουν μια θρησκευτική κοινότητα της οποίας τα μέλη είχαν ήδη δομημένες σχέσεις από πριν, καθώς μέλος της μπορεί να είναι οποιοσδήποτε από οπουδήποτε, δεν προτιμήθηκαν

ιδιαίτερα. Ένας λόγος επιπλέον μπορεί να είναι και το γεγονός ότι στις σελίδες αυτές όπως έχουμε ήδη αναφέρει στο θεωρητικό πλαίσιο στο κεφάλαιο που αφορά στην παρουσίαση του περιεχομένου των σελίδων θρησκευτικού περιεχομένου, από τις σελίδες θρησκευτικών ομάδων απουσίαζαν σχεδόν εξ' ολοκλήρου οι μεταδόσεις Ακολουθιών είτε ζωντανές, είτε μαγνητοσκοπημένες.

Τέλος όσον αφορά το είδος των μεταδόσεων που επέλεξαν να παρακολουθήσουν, η συντριπτική πλειοψηφία επέλεξε ζωντανές μεταδόσεις με ποσοστό 70% και ένα πολύ μικρό ποσοστό επέλεξε τις μαγνητοσκοπημένες. Οι ζωντανές μεταδόσεις ήταν μια λογική επιλογή, δεδομένου, ότι οι πιστοί ήθελαν να κρατήσουν μια κανονικότητα στις συνήθειες τους, δηλαδή όπως θα πήγαιναν στην εκκλησία για την Κυριακάτικη Λειτουργία, έτσι συνδέονταν και την Κυριακή το πρωί για να παρακολουθήσουν ή καθώς η καραντίνα συνέπεσε με την περίοδο του Πάσχα, συνδέονταν για να παρακολουθήσουν τις Ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδας ή την Λειτουργία της Ανάστασης. Ένα μικρό ποσοστό επέλεξε έναν συνδυασμό και των δύο τρόπων παρακολούθησης, ενώ εντύπωση προκαλεί και ένα μικρό ποσοστό, το οποίο δεν επέλεξε κανέναν από τους δύο τρόπους.

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, καθώς η έρευνα αφορά θρησκευτικές πρακτικές, αντιλήψεις και απόψεις πιστών, προκειμένου να μπορέσουμε να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο απάντησαν οι ερωτώμενοι, κρίθηκε σκόπιμο να διερευνηθούν ορισμένα χαρακτηριστικά τα οποία συνθέτουν την προσωπικότητά τους. Αυτό επιτυγχάνεται με την μέτρηση της θρησκευτικότητας του δείγματος. Όπως αναφέρεται και ο Glok (Glok στο Καραμούζης, Αθανασιάδης, 2011) η θρησκευτικότητα αποτελεί ένα μετρήσιμο μέγεθος και αποτελείται από τα εξής κριτήρια:

- θρησκευτική πίστη
- θρησκευτική γνώση
- θρησκευτική εμπειρία
- ενεργή συμμετοχή σε μια εκκλησία, μια θρησκευτική ομάδα ή κοινότητα
- πρακτική ή τις μορφές καθημερινής θρησκευτικής πράξης και συμπεριφοράς

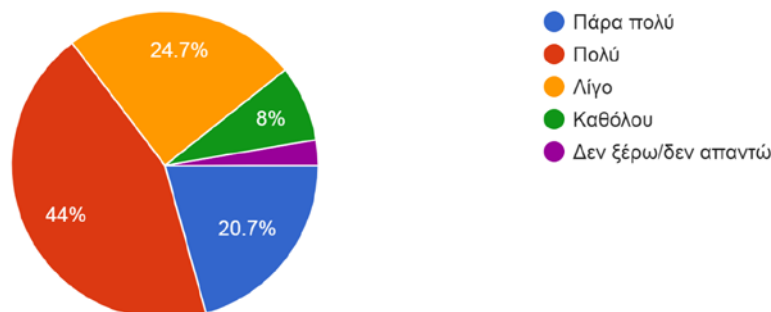
Οι ερωτήσεις που τέθηκαν προκειμένου να διερευνηθούν τα παραπάνω κριτήρια ήταν οι εξής:

- Θεωρείς τον εαυτό σου πιστό;

- Θεωρείς πως είσαι εξοικειωμένος με τις δογματικές αρχές της πίστης σου;
- Πόσο συχνά έχεις βιώσει την παρουσία του Θεού ή μια θεϊκή παρουσία;
- Έχεις ενεργή συμμετοχή στην εκκλησία ή/και στη θρησκευτική σου κοινότητα;
- Οι καθημερινές σου πράξεις και συμπεριφορές επηρεάζονται από την πίστη σου;

Σχετικά με το πρώτο κριτήριο (Γράφημα 10), το οποίο αφορά την θρησκευτική πίστη ερωτώμενων το «πολύ» και το «λίγο» είναι σχεδόν τα ίδια. Ενώ ακολουθεί το «δεν ξέρω/δεν απαντώ» και το μικρότερο ποσοστό παρουσιάζεται στις ακραίες τιμές της μεταβλητής, δηλαδή το «πάρα πολύ» και το «καθόλου». Παρατηρούμε όμως ότι γενικά το δείγμα μας, είναι σχεδόν ίσο μοιρασμένο μεταξύ των αρνητικών και των θετικών τιμών της μεταβλητής, με ένα μικρό προβάδισμα στις θετικές τιμές. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι για το δείγμα μας η πίστη αποτελεί μια ισχυρή παράμετρο στον προσδιορισμό της θρησκευτικότητας. Το αποτέλεσμα αυτό έρχεται σε συμφωνία με το αποτέλεσμα της έρευνας των Καραμούζη, Αθανασιάδη (2011)

Θεωρείς τον εαυτό σου πιστό;
300 responses

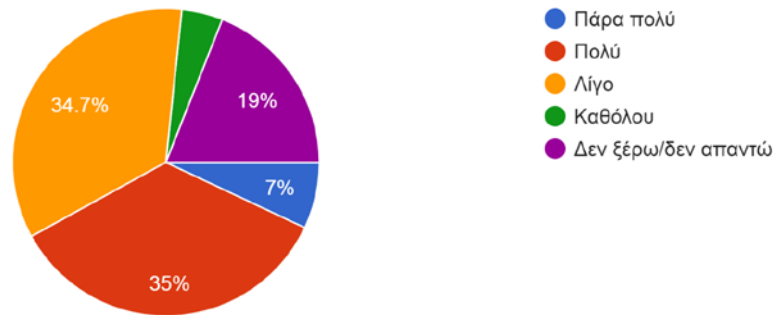

(Γράφημα 10)

Σχετικά με το δεύτερο κριτήριο (Γράφημα 11), που αφορά την θρησκευτική γνώση, το «πολύ» και το «λίγο» έχουν σχεδόν τα ίδια ποσοστά, ενώ το «πάρα πολύ» υπερτερεί του «καθόλου». Τα ποσοστά των θετικών τιμών της μεταβλητής είναι μεν υψηλότερα από αυτά των αρνητικών τιμών, αλλά η διαφορά είναι πολύ μικρή. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η παράμετρος της θρησκευτικής γνώσης στον προσδιορισμό της θρησκευτικότητας δεν αποτελεί πολύ ισχυρή παράμετρο καθώς οι απαντήσεις είναι σχεδόν μοιρασμένες στη μέση και το προβάδισμα των θετικών απαντήσεων δεν είναι ισχυρό. Επίσης το κριτήριο της θρησκευτικής γνώσης παίζει

μικρότερο ρόλο σε σύγκριση με αυτό της θρησκευτικής πίστης στη συγκρότηση της θρησκευτικότητας, συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουν και οι Καραμούζης, Αθανασιάδης (2011).

Θεωρείς πως είσαι εξοικειωμένος με τις δογματικές αρχές της πίστης σου;
300 responses

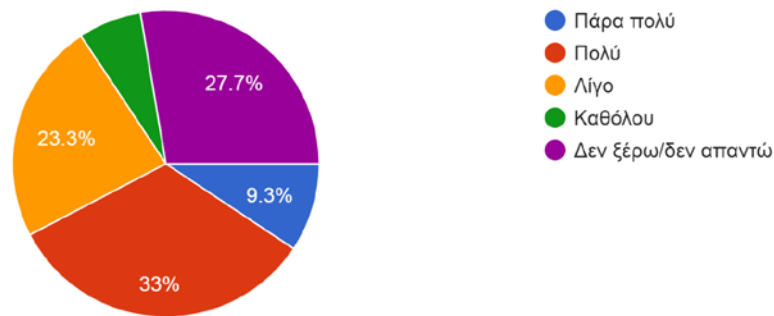

(Γράφημα 11)

Σχετικά με το τρίτο κριτήριο (Γράφημα 12), που αφορά την θρησκευτική εμπειρία, το μεγαλύτερο ποσοστό εμφανίζεται στο «πολύ», ακολουθεί το «δεν ξέρω/ δεν απαντώ» και το «λίγο». Τα μικρότερα ποσοστά εμφανίζονται στις ακραίες τιμές της μεταβλητής, δηλαδή στο «πάρα πολύ» και το «καθόλου». Ωστόσο αξίζει να παρατηρήσουμε ότι το «δεν ξέρω/ δεν απαντώ» υπερτερεί έστω και λίγο από «λίγο».

Συνεπώς καθώς υπερτερούν το «πολύ» και το «λίγο πολύ» έναντι του «λίγο» και του «καθόλου» μπορούμε να πούμε πως η θρησκευτική εμπειρία αποτελεί μια ισχυρή παράμετρο για το δείγμα μας. Στην έρευνα όμως των Καραμούζης, Αθανασιάδη (2011), παρατηρείται το αντίθετο, όπου οι μεγαλύτερες τιμές εμφανίζονται στο «λίγο» και το «καθόλου».

Πόσο συχνά έχεις βιώσει την παρουσία του Θεού ή μια θεϊκή παρουσία;
300 responses

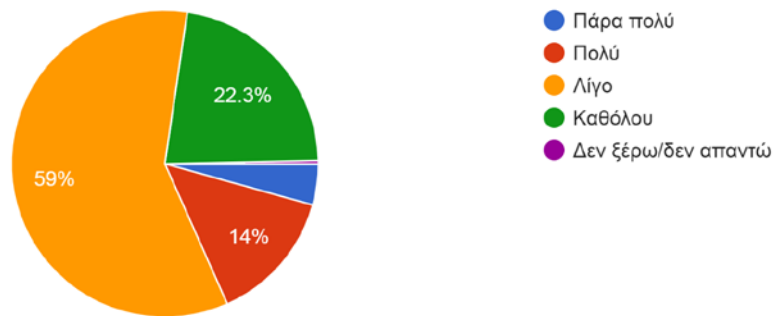
(Γράφημα 12)

Σχετικά με το τέταρτο κριτήριο (Γράφημα 13), που αφορά την ενεργή συμμετοχή σε μια εκκλησία, μια θρησκευτική ομάδα ή κοινότητα, οι απαντήσεις έδωσαν ξεκάθαρα αποτελέσματα, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία απάντησε «λίγο», ενώ οι θετικές τιμές της μεταβλητής το «πολύ» και το «πάρα πολύ» δεν κατάφεραν να προσεγγίσουν ούτε το ¼ των απαντήσεων. Επίσης παρατηρούμε ότι σε σχέση με τα προηγούμενα δύο κριτήρια όπου το «δεν ξέρω/δεν απαντώ» είχε αξιοσημείωτα ποσοστά τα οποία σχεδόν έφταναν ή ξεπερνούσαν το ¼ των απαντήσεων, στο κριτήριο της συμμετοχής ήταν μόνο 0,3%, δηλαδή μόνο ένας ερωτώμενος επέλεξε την απάντηση αυτή.

Όπως αναφέρεται και στην έρευνα των Καραμούζη, Αθανασιάδη (2011), το κριτήριο αυτό σχετίζεται πιο πολύ με τις θρησκευτικές πρακτικές όσων δηλώνουν ότι ανήκουν σε μια θρησκευτική ομάδα ή κοινότητα και αφορά την αξιολόγηση του νοήματος που προσδίδουν στη θρησκευτική τους πίστη. Διαπιστώνουμε ότι και σε αυτή την περίπτωση τα ευρήματα συμφωνούν με την έρευνα Καραμούζη, Αθανασιάδη (2011) όπου τα περισσότερα ποσοστά απαντήσεων συγκεντρώνονται στο «λίγο» και το «καθόλου» και όπως σωστά αναφέρεται στην έρευνα:

«το κριτήριο της ενεργής συμμετοχής δεν μπορούμε να πούμε ότι δεν υπάρχει καθόλου, αλλά ίσως να είναι περισσότερο περιοδικό και όχι μόνιμο χαρακτήρα και παίζει ρόλο αν και μικρότερο από ότι τα άλλα στον προσδιορισμό του περιεχομένου της θρησκευτικότητας».

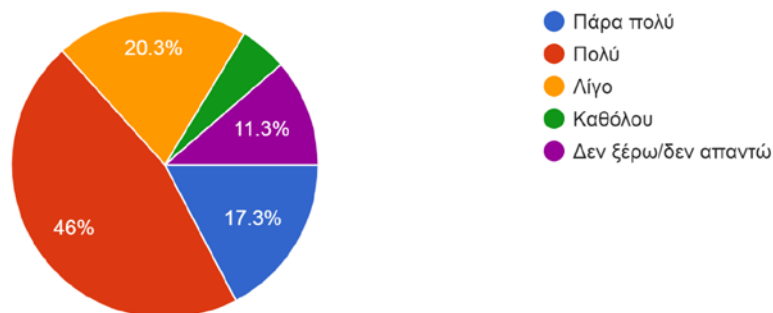
Έχεις ενεργή συμμετοχή στην εκκλησία ή/και στη θρησκευτική σου κοινότητα;
300 responses

(Γράφημα 13)

Σχετικά με το πέμπτο κριτήριο (Γράφημα 14) που αφορά την πρακτική ή τις μορφές καθημερινής θρησκευτικής πράξης και συμπεριφοράς, η πλειοψηφία απάντησε ότι το κριτήριο αυτό αποτελεί σημαντικό παράγοντα θρησκευτικότητας καθώς οι περισσότερες απαντήσεις συγκεντρώνονται στις τιμές «πάρα πολύ» και «πολύ» και λιγότερες στις τιμές «λίγο» και «καθόλου». Ωστόσο στην έρευνα του Καραμούζη, παρατηρούμε ότι το «λίγο» και το «καθόλου» ξεκάθαρα υπερτερούν έναντι του «πολύ».

Οι καθημερινές σου πράξεις και συμπεριφορές επιρεάζονται από την πίστη σου;
300 responses

(Γράφημα 14)

Σχετικά με τα 5 κριτήρια μέτρησης της θρησκευτικότητας, μπορούμε να πούμε ότι από τις απαντήσεις συμπεραίνουμε ότι για τους ερωτώμενους, το πλέον σημαντικό κριτήριο είναι η θρησκευτική πίστη και αμέσως επόμενο και πολύ κοντά είναι αυτό που αφορά στις πρακτικές ή στις μορφές καθημερινής θρησκευτικής πράξης και συμπεριφοράς. Στη τρίτη θέση είναι το

κριτήριο της θρησκευτικής εμπειρίας και στην τέταρτη θέση ακολουθεί με πολύ μικρή διαφορά το κριτήριο της θρησκευτικής γνώσης. Πέμπτο και με μεγάλη διαφορά από τα άλλα κριτήρια είναι αυτό της ενεργής συμμετοχής σε μια εκκλησία, μια θρησκευτική ομάδα ή κοινότητα.

Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι αν και οι ερωτώμενοι στην παρούσα έρευνα δηλώνουν πιστοί και θεωρούν πολύ σημαντικό στην καθημερινότητά τους να συμμορφώνονται στις θρησκευτικές προσταγές και κανόνες και δηλώνουν ότι είχαν κάποιου είδους θρησκευτικής και ότι έχουν κάποιου είδους θρησκευτικής γνώσης, ωστόσο όσον αφορά την ενεργή τους συμμετοχή τους στην εκκλησία ή/και στη θρησκευτική σου κοινότητα, είναι το λιγότερο σημαντικό κριτήριο στο προσδιορισμό της θρησκευτικής τους ταυτότητας και μάλιστα με μεγάλη διαφορά. Άρα μπορούμε να πούμε ότι ενώ δηλώνουν πιστοί, ωστόσο δεν εκκλησιάζονται.

Τα παραπάνω ευρήματα σε γενικές γραμμές συμφωνούν με τα ευρήματα της έρευνας των Καραμούζη, Αθανασιάδη (2011), από όπου προκύπτει ότι η θρησκευτική πίστη και η θρησκευτική γνώση ως κριτήρια κυριαρχούν στον προσδιορισμό της θρησκευτικότητας των ερωτώμενων, ενώ ακολουθούν κατά σειρά τα κριτήρια των πρακτικών ή των μορφών καθημερινής θρησκευτικής πράξης και συμπεριφοράς, της θρησκευτικής εμπειρίας, της ενεργής συμμετοχής έχουν την μικρότερη δυναμική και αποδεικνύουν τη χαλαρή σύνδεση που υπάρχει μεταξύ θρησκευτικής πίστης και θρησκευτικής δέσμευσης.

Συνεπώς όπως αναφέρουν και οι Γεωργιάδου & Νικολακόπουλος (Καραμούζης, Αθανασιάδης, 2011), *«υπάρχει μια κοινωνικού τύπου θρησκευτική δέσμευση και αφορά την μερίδα εκείνη του πληθυσμού η οποία αυτοπροσδιορίζονται ως «χριστιανοί από παράδοση» χωρίς να εκκλησιάζονται τακτικά»*.

Σχετικά με το πρώτο 1ο ερώτημα το οποίο αφορά τη διερεύνηση του κατά πόσο οι πιστοί ακολούθησαν τη πρακτική της παρακολούθησης Ακολουθιών κατά τη διάρκεια της καραντίνας σε σχέση με την πρότερη συμμετοχή τους σε Ναούς και αν αυτό διατηρήθηκε και μετά το πέρας αυτής, φαίνεται από τα αποτελέσματα ότι όσοι εκκλησιάζονταν τακτικά συνέχισαν να το κάνουν και μετά με μια μικρή μείωση.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, μπορούμε να πούμε πως γενικά, διατηρήθηκαν σχεδόν τα ίδια ποσοστά στο πριν και στο μετά. Όμως μια πιο προσεκτική ματιά φανερώνει, πως παρόλο που δεν υπήρχαν μεγάλες αλλαγές, ωστόσο υπήρξε αλλαγή στη συχνότητα. Πιο συγκεκριμένα,

αύξησαν την συχνότητα της παρακολούθησης ήταν όσοι ήδη εκκλησιαζόντουσαν όλες οι μερικές ημέρες της εβδομάδας με αύξηση 0,4% . Το ποσοστό αυτών που απάντησαν ότι Πολύ Σπάνια συμμετείχαν αυξήθηκε κατά 4% . Το ποσοστό όσων δήλωσαν ότι ποτέ δεν εκκλησιάζονταν, μειώθηκε κατά 0,7%, που σημαίνει ότι τουλάχιστον μια φορά παρακολούθησαν ακολουθίες μέσω το Facebook. Όσοι απάντησαν ότι εκκλησιάζονταν μια φορά την εβδομάδα μειώθηκαν κατά 2,3%. Μπορούμε συνεπώς να υποθέσουμε ότι σε γενικές γραμμές εκτός από τους πολύ συχνά συμμετέχοντες οι οποίοι αύξησαν το ποσοστό τους, οι υπόλοιποι μείωσαν τη συχνότητα συμμετοχής τους και λίγοι από τους οποίους δεν συμμετείχαν ποτέ, συμμετείχαν έστω και πολύ σπάνια. Διαφαίνεται λοιπόν γενικά ότι υπήρξε αποδυνάμωση των θρησκευτικών πρακτικών κατά τη διάρκεια της πανδημίας και πιο συγκεκριμένα όσοι ασκούσαν θρησκευτικές πρακτικές με μικρή συχνότητα, είχαν την τάση να τις εγκαταλείψουν εντελώς το διάστημα της πανδημίας. Το συμπέρασμα αυτό, συμφωνεί με το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξαν δύο ακόμα έρευνες .Ο Meza(2020) στην έρευνά που διεξήγαγε θέλησε να διερευνήσει το φαινόμενο και διαπίστωσε διαπίστωσε ότι υπήρξε αποδυνάμωση των θρησκευτικών πρακτικών κατά τη διάρκεια της πανδημίας και η οποία ήταν περισσότερο έντονη σε πρακτικές που λάμβαναν χώρο σε εκκλησίες παρά όσες αφορούσαν προσωπικές πρακτικές. Επίσης παρατήρησε ότι όσοι ασκούσαν θρησκευτικές πρακτικές με μικρή συχνότητα, είχαν την τάση να τις εγκαταλείψουν εντελώς το διάστημα της πανδημίας. Στην έρευνά τους, οι Dobosz, Dagmara, Marcin Gierczyk, Agnieszka Janiak, Dariusz Piasecki, and Beata Rajba. (2022) η οποία διεξήχθη στη Πολωνία, οι ερευνητές προβληματίστηκαν σχετικά με το αν οι πιστοί, καθώς δεν είχαν πρόσβαση σε οργανωμένους χώρους λατρείας και συνεπώς ήταν απαλλαγμένοι από την υποχρέωση του εκκλησιασμού, θα διατηρούσαν την συχνότητα της συμμετοχής τους με την παρακολούθηση ακολουθιών στο διαδίκτυο. κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι το γεγονός ότι οι πιστοί είχαν στη διάθεσή τους τη δυνατότητα να ασκήσουν θρησκευτικές πρακτικές μέσω του διαδικτύου, δεν επηρέασε σε σημαντικό βαθμό τη συχνότητα πριν και μετά την καραντίνα.

Η ερευνήτρια Giulia Isetti (2022) στην έρευνά της με τον πολύ χαρακτηριστικό τίτλο «Online You Will Never Get the Same Experience, Never» χρησιμοποιώντας ημι-δομημένες συνεντεύξεις 12 ατόμων, προσπάθησε να διερευνήσει τον ρόλο της Ορθόδοξης θρησκείας και των ψηφιακών μέσων στις κοινότητες Ρώσων Ορθόδοξων Χριστιανών μεταναστών οι οποίοι διαβιούν στην περιοχή του Νότιου Τυρόλου της Ιταλίας αλλά και το πως τα μέλη των κοινοτήτων βίωσαν την εκτέλεση των θρησκευτικών τους πρακτικών και καθηκόντων μέσω του διαδικτύου. Τα αποτελέσματα είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς, τα μέλη της κοινότητας,

παρόλο που ήταν εξοικειωμένα με την τεχνολογία και την χρήση της, συνειδητά επέλεξαν κατά μεγάλο ποσοστό, να μην συμμετάσχουν σε διαδικτυακές τελετές.

Η Isetti, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το παραπάνω ήταν αποτέλεσμα της κούρασης που προκάλεσε η αυξημένη χρήση του διαδικτύου εκείνη την περίοδο και η έλλειψη ανάγκης για θρησκευτικές τελετές (θεώρησαν ότι μια ατομική ή οικογενειακή προσευχή ήταν αρκετή) Διαπιστώθηκε όμως και μια ακόμα παράμετρος η οποία σχετίζεται με την ίδια την ουσία της Ορθοδοξίας και αυτή είναι η Θεία Κοινωνία. Το Μυστήριο αυτό δεν μπορεί να μεταφερθεί στο διαδίκτυο και χωρίς Θεία Κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει Ορθοδοξία και οι πιστοί ουσιαστικά απορρίπτουν την θρησκευτική πρακτική του διαδικτύου θεωρώντας ότι στερούνται την πραγματική θρησκευτική εμπειρία.

Επιπλέον όπως ήδη έχει αναφερθεί, όσον αφορά τους Ορθόδοξους Χριστιανούς θα πρέπει να σημειωθεί ότι πρόκειται για ένα δόγμα το οποίο δεν νοείται τέλεση θρησκευτικών καθηκόντων εκτός Ναού. Χαρακτηριστικές ήταν και κάποιες από τις απαντήσεις που έδωσαν κάποιο από τους ερωτώμενους στην έρευνα.

«Δεν πιστεύω ότι το να παρακολουθώ από το ιντερνετ Λειτουργίες με κρατάει σε επαφή με την θρησκεία μου. Δεν μπορώ από το ιντερνετ να λάβω πνευματική καθοδήγηση. Επιπλέον δεν γίνεται η Θεία Κοινωνία από μακριά, αρά καταργείται η ουσία της Ορθοδοξίας»

«Δεν θεωρώ ότι είναι κανονική Θεία Λειτουργία, από την στιγμή που δεν μπορείς να κοινωνήσεις»

«Η πίστη συνάδει, πάντα με τη δική μου άποψη , με την παρακολούθηση και παρουσία στις λειτουργίες και στους ναούς»

Συμπερασματικά μπορούμε καταλήξουμε στο ότι όσον αφορά το πρώτο ερευνητικό ερώτημα επιβεβαιώνεται η υπόθεση εργασίας.

Το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα αφορά τη «Διερεύνηση του κατά πόσο η παρακολούθηση των Ακολουθιών από το Facebook υστερεί ή πλεονεκτεί έναντι της συμμετοχής σε ναό» και η υπόθεση εργασίας είναι ότι: «Η εμπειρία στο Facebook υστερεί έναντι της συμμετοχής σε ναό». Με βάση τις απαντήσεις των ερωτώμενων μπορούμε να πούμε ότι η υπόθεση εργασίας επιβεβαιώνεται.

Αναλυτικότερα όσον αφορά συνδυαστικά τις ερωτήσεις 15 και 16 αν κατά τη διάρκεια της παρακολούθησης των Ακολουθιών στο Facebook ακολουθούσαν κάποιο τελετουργικό όπως

να κάνουν τον σταυρό τους ή να ανάβουν κάποιο ή να έχουν κάποια εικόνα κοντά τους το 76% ανέφερε πως έκανε κάτι από τα παραπάνω, αλλά και για πιο λόγο έκαναν κάτι από (ερ.16) όπου η πλειοψηφία, το 83% απάντησε ότι έκανε κάτι από τα παραπάνω ώστε να μπορέσει είτε να προσευχηθεί, είτε να μπορέσει να διατηρήσει την προσήλωσή του. Επιπλέον ενδιαφέρον έχει ότι οι μισοί ερωτώμενοι δήλωσαν ότι έκαναν τον σταυρό τους καθώς ήταν κάτι απλό και συνηθισμένο να κάνουν. Οι απαντήσεις καταδεικνύουν ότι οι ερωτώμενοι μετέφεραν στον χώρο τους πρακτικές που θα ακολουθούσαν σε έναν ιερό ναό και στοιχεία που υπάρχουν σε έναν ιερό ναό, προκειμένου να μπορέσουν να έχουν όσο το δυνατόν περισσότερο μια θρησκευτική εμπειρία κοντά σε αυτό που τους ήταν γνώριμο.

Σχετικά με την ερώτηση 17 για το αν διέκοπταν την παρακολούθηση για κάποιο λόγο, μόνο το 6,6% δεν διέκοπτε, ενώ το υπόλοιπο 93,4% διέκοπτε καθώς ουσιαστικά υπήρχαν άλλοι παράγοντες οι οποίοι αποσπούσαν την προσοχή του πιστού. Η ερώτηση βασίζεται στα χαρακτηριστικά τα οποία παρατηρούνται στους παραδοσιακούς χώρους λατρείας που αναφέρει η Rosati, (2015) και αναφέρθηκαν στο θεωρητικό πλαίσιο, ένα εκ των οποίων είναι το να προσανατολίζει τους πιστούς προς ένα κοινό σημείο και το οποίο βοηθά να παραμένουν οι πιστοί προσηλωμένοι.

Και η ερώτηση 18 βασίζεται στην σημασία που έχουν οι θρησκευτικές κοινότητες για τον πιστό όπως διαφάνηκε από το θεωρητικό πλαίσιο. «Ήταν δυσάρεστο το γεγονός ότι δεν μπορούσα να συμμετάσχω» καθώς το 64,7% απάντησε ότι συμφωνεί και στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και η έρευνα των Campbell & Osteen (2021).

Στην ερώτηση 19 «Μου έλειπε η επαφή με τους άλλους εκκλησιάζοντες» το 61% δήλωσε ότι «συμφωνεί» και το 16,7% ότι «συμφωνεί λίγο». Ενώ στη ερώτηση 20 «Δεν αποκόπηκα από τη θρησκεία μου» Το 36% διαφωνεί λίγο και το 26% «ούτε συμφωνεί/ούτε διαφωνεί». Το 18,7%, συμφωνεί, το 12,7 συμφωνεί λίγο και το 6,7% διαφωνεί. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι 31,4% είχε την αίσθηση ότι δεν αποκόπηκε από τη θρησκεία του, αλλά το υπόλοιπο 68,6% θεώρησε ότι είτε δεν μπόρεσε να διατηρήσει τη σχέση του με τη θρησκεία του, είτε δεν ήταν σίγουρο ότι κατάφερε να τη διατηρήσει.

«Στη καραντίνα παρακολουθούσα πολύ συχνά λειτουργίες στο ίντερνετ, γιατί δεν μπορούσα να πάω εκκλησία, αλλά και γιατί ήταν μια παρέα, αφού μένω μόνος μου»

«Παρόλο που δεν πάω συχνά εκκλησία, στη καραντίνα επειδή δεν μπορούσα να πάω, ένιωσα την ανάγκη να έχω θρησκευτική δραστηριότητα. Αλλά δεν μου άρεσε καθόλου. Ήταν επιλογή ανάγκης»

«Πηγαίνω Εκκλησία μόνο το Πάσχα. Αλλά ακόμα και αυτή η μια φορά μου έλειψε που δεν μπορούσα να πάω»

Στην ερώτηση 21 «Δεν αποκόπηκα από την θρησκευτική κοινότητα» το 49,7% διαφωνεί ενώ το 18% γενικά συμφωνεί. Όπως διαφάνηκε και από το θεωρητικό πλαίσιο σκοπός των θρησκευτικών τελετών δεν είναι μόνο η επαφή με το θείο αλλά και η ένταξη σε μια ευρύτερη οικογένεια αυτό των ανθρώπων (de Botton, 2011) αλλά και σύμφωνα με τον ορισμό του Durkheim (1912), ο οποίος ορίζει την θρησκεία ως μια κοινωνική δραστηριότητα. Ο Γιαννουλάτος (2006) ο οποίος αναφέρει στον ορισμό του τον υπερβατισμό των θρησκειών, θεωρεί ως βασικό στοιχείο τη συμμετοχή σε μια κοινότητα και συχνά η συσπείρωση του ατόμου σε αυτή τη κοινότητα. Διαπιστώνουμε όμως από τις απαντήσεις σε αυτό το ερώτημα ότι οι πιστοί στερήθηκαν την επαφή με τους άλλους εκκλησιαζόμενους. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και η έρευνα των Campbell & Osteen (2021), ότι δηλαδή ήταν πολύ δύσκολο να δημιουργηθεί και να διατηρηθεί η αίσθηση της κοινότητας διαδικτυακά. Επιπλέον και οι Dobosz, Dagmara στην έρευνα τους καταλήγουν στα ίδια συμπεράσματα, καθώς διαπίστωσαν ότι όταν οι πιστοί έχασαν την επαφή με την κοινότητά τους, βίωσαν και μια απώλεια της προσωπικής επαφής τους με το Θεό. Ενώ η εναλλακτική που τους δόθηκε να παρακολουθήσουν μέσω του διαδικτύου, δεν αποδείχθηκε να είναι αρκετή ώστε να καλύψει αυτό το κενό. Η Isetti (2022) στην έρευνά της διαπίστωσε ότι ήταν μεγάλο πλήγμα για τους πιστούς η απώλεια την θρησκευτικής τους κοινότητας το οποίο ερμηνεύουν ως μοναξιά, φόβο ακόμα και απώλεια της ταυτότητάς τους. Οι Mosavel M, Hoadley A, Akinkugbe AA, Garcia DT, Bass SB (2022) διαπίστωσαν στην έρευνά τους με θέμα «Religiosity and COVID-19: Impact on Use of Remote Worship and Changes in Self-Reported Social Support» ότι υπάρχουν ποικίλα οφέλη από την συμμετοχή του ατόμου σε μια θρησκευτική ομάδα όπως και η σύνδεση μεταξύ καλύτερης ψυχικής υγείας και στήριξης του ατόμου από το κοινωνικό σύνολο. Επιπλέον κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η πλειοψηφία των ερωτηθέντων δήλωσε ότι έλαβαν την στήριξη που χρειάζονταν ώστε να ανταπεξέλθουν σε αυτή τη δύσκολη περίοδο από την θρησκευτική τους κοινότητα μέσω του διαδικτύου.

«Δυσκολεύομαι να συγχρωτιστώ σε κλειστό χώρο με πολλά άτομα, ιδίως τον χειμώνα,

όσο κι αν με πονάει η έλλειψη του εκκλησιασμού. Νιώθω διχασμένη»

«Θεωρώ ότι αποκόπηκα και από την θρησκεία μου και από τους άλλους πιστούς από τη στιγμή που δεν μπορώ να είμαι στην εκκλησία και να συμμετάσχω»

«Ήταν μια επιλογή ανάγκης σε μια δύσκολη περίοδο»

«παρόλο που δεν πάω συχνά εκκλησία, ένιωσα την ανάγκη της επαφής με τη θρησκεία στη καραντίνα. Ωστόσο, επειδή η εμπειρία δεν ήταν όπως όταν πάμε εκκλησία, αυτό με δυσκόλεψε περισσότερο, αλλά δεν υπήρχε και άλλη επιλογή»

«περισσότερο το έκανα για να έχω μια στήριξη και από άλλους που βίωναν το ίδιο με εμένα. Αν και σπάνια πάω εκκλησία, η εμπειρία δεν είναι καθόλου η ίδια και ορισμένες φορές με θύμωνε το γεγονός ότι δεν μπορούσα να πάω εκκλησία ακόμα και σαν κοινωνική συναναστροφή»

«Πριν την καραντίνα πήγαινα εκκλησία μόνο το Πάσχα. τώρα πηγαίνω εκκλησία πιο συχνά από ότι πριν. Η εμπειρία δεν ήταν η ίδια. Ένιωθα μακριά από τους άλλους ανθρώπους στο facebook και αυτό με στεναχωρούσε περισσότερο σε μια ήδη δύσκολη περίοδο»

Στη ερώτηση 22 «Με βοήθησε να ανταπεξέλθω σε μια δύσκολη περίοδο» το 73,6% των απαντήσεων παρουσιάζει ομοφωνία στις υψηλές τιμές την μεταβλητής ενώ το 6,4% στις χαμηλές τιμές της μεταβλητής και το 20% ούτε συμφωνεί/ούτε διαφωνεί. Το αποτέλεσμα καταδεικνύει ότι οι πιστοί στράφηκαν προς τη θρησκεία μέσω του διαδικτύου προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις δυσκολίες και έλαβαν βοήθεια μέσω αυτού. Με τα παραπάνω ευρήματα συμφωνεί και η έρευνα της Bentzen (2021) κατά την οποία διαπίστωσε ότι η πανδημία είχε προκαλέσει τεράστια αύξηση στις αναζητήσεις που αφορούσαν προσευχή και θρησκευτικά θέματα της τάξεως του 30% κατά τη διάρκεια των πρώτων μηνών της πανδημίας.

«Πολύ σπάνια πηγαίνω εκκλησία. Στη καραντίνα παρακολούθησα κάποιες λειτουργίες γιατί ένιωσα την ανάγκη από κάπου να πάρω δύναμη»

«Ήθελα ένα στήριγμα κατά τη διάρκεια της καραντίνας για αυτό και κάποιες φορές παρακολούθησα στο facebook εκκλησία»

Φτάνοντας στην τελευταία ερώτηση του δεύτερου ερευνητικού ερωτήματος με την οποία ζητάμε από τους ερωτώμενους να αξιολογήσουν συνολικά την εμπειρία τους και να λάβουμε

απαντήσεις σχετικά με το αν θεωρούν ότι η θρησκευτική τους εμπειρία στο Facebook υστερούσε ή υπερτερούσε οι απαντήσεις είναι ξεκάθαρες καθώς σε ποσοστό 93% απάντησε ότι υστερεί, ενώ μόλις το 6,7% απάντησε ότι ήταν το ίδιο. Ενώ μόλις μία απάντηση ήταν ότι υπερτερεί αρκετά, αλλά καμία απάντηση δεν υπήρξε για το ότι υπερτερεί κατά πολύ.

Το 55,7% θεωρεί ότι η θρησκευτική του εμπειρία σε σχέση με την φυσική εμπειρία σε ένα ναό υστερεί κατά πολύ, ενώ το 37,3% θεωρεί πως υστερεί αρκετά. Το 6,7% θεωρεί πως είναι το ίδιο, ενώ το 0,3% θεωρεί ότι υπερτερεί αρκετά, ενώ 0% έλαβε η άποψη ότι υπερτερεί κατά πολύ.

«Αν και πάω εκκλησία σπάνια, δεν μου άρεσε καθόλου από το facebook ήταν μια λύση ανάγκης»

«Παρόλο που δεν πάω συχνά εκκλησία, ένιωσα την ανάγκη της επαφής με τη θρησκεία στη καραντίνα. Ωστόσο, επειδή η εμπειρία δεν ήταν όπως όταν πάμε εκκλησία, αυτό με δυσκόλεψε περισσότερο, αλλά δεν υπήρχε και άλλη επιλογή»

«Δοκίμασα να παρακολουθήσω κάποιες φορές αλλά δεν μου άρεσε καθόλου»

Μπορούμε να ερμηνεύσουμε τις παραπάνω απαντήσεις σε συνδυασμό με τις απαντήσεις που δόθηκαν στα ερωτήματα που αφορούσαν τις συνήθειες και τα συναισθήματα που είχαν οι ερωτώμενοι κατά τη διάρκεια παρακολούθησης των ακολουθιών στο facebook. Καθώς του ήταν δύσκολο να διατηρήσουν την συγκέντρωσή τους και του έλειπε η επαφή με τους άλλους εκκλησιαζόμενους αλλά και η ατμόσφαιρα της εκκλησίας, στοιχεία πολύ σημαντικά τα οποία όμως απουσίαζαν από την διαδικτυακή τους εμπειρία, είναι λογικό η αξιολόγηση της εμπειρίας αυτής να είναι ξεκάθαρα αρνητική.

Το τρίτο ερευνητικό ερώτημα αφορά τη «Διερεύνηση σχετικά με το αν είχαν αίσθηση της ιερότητας κατά τη παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook» και η υπόθεση εργασίας είναι ότι: «Δεν έχουν αίσθηση ιερότητας/δεν βιώνουν το διαδίκτυο ως ιερό χώρο». Με βάση τις απαντήσεις των ερωτώμενων μπορούμε να πούμε ότι η υπόθεση εργασίας επιβεβαιώνεται.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η έννοια της ιερότητας είναι κάτι που δύσκολα μπορεί να οριστεί, πόσο δε μάλλον να μετρηθεί. Καθώς από όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, δεν έχουν γίνει σχετικές έρευνες, οι ερωτήσεις προέκυψαν από το θεωρητικό πλαίσιο και την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας. Έπρεπε συνεπώς να διερευνηθεί το αν οι ερωτώμενοι κατά τη διάρκεια της παρακολούθησης Ακολουθιών στο Facebook, ακολούθησαν πρακτικές και ιεροτελεστίες τις οποίες ακολουθούν σε έναν εξ ορισμού ιερό χώρο όπως αυτό των ναών, αν για παράδειγμα

έκαναν τον σταυρό τους, ή άναβαν ένα καντήλι ή είχαν κάποια εικόνα κοντά τους σε μια προσπάθεια να κατασκευάσουν έναν ιερό χώρο εκτός ναού και να ενισχύσουν την θρησκευτική τους εμπειρία, κάτι που θα συνέβαινε σχεδόν αυθόρμητα σε έναν ναό, καθώς τα στοιχεία του (εικόνες, αρχιτεκτονική, φως κ.α.) έχουν σαν σκοπό την βίωση της ιερότητας. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία (82,2%) οι ερωτώμενοι απάντησαν ότι έκαναν κάτι από τα παραπάνω.

Επιπλέον μας ενδιαφέρει και ο λόγος που έκαναν κάτι από τα παραπάνω. Από τις απαντήσεις βλέπουμε ότι οι λόγοι που τους οδήγησαν να κάνουν κάτι από τα παραπάνω ήταν κατά κύριο λόγο για να μπορέσει να προσευχηθεί αλλά και για να έχει την αίσθηση ότι είναι στην εκκλησία. Ένα ποσοστό (11,33%) επέλεξε ωστόσο να μην κάνει τίποτα από αυτά και ένα 3,67% από συνήθεια.

Συνεπώς μπορούμε να πούμε ότι οι ερωτώμενοι προσπάθησαν να δημιουργήσουν ή να μεταφέρουν μια ατμόσφαιρα εκκλησίας στον χώρο που παρακολουθούσαν τις λειτουργίες και ο πιο εύκολος τρόπος ήταν είτε να εξακολουθήσουν να κάνουν τελετουργικά που έκαναν στους ναούς για παράδειγμα τον σταυρό τους, που ήταν και το πιο εύκολο να κάνουν, ή να χρησιμοποιήσουν αντικείμενα όπως ένα καντήλι ή μια εικόνα. Προσπάθησαν λοιπόν να μεταφέρουν στοιχεία του ιερού χώρου, στον χώρο που βρίσκονταν προκειμένου να μπορέσουν να βιώσουν την ιερότητα σε έναν χώρο ο οποίος εξ ορισμού δεν είναι ιερός, όχι τουλάχιστον με την έννοια που έχει οριστεί στην παρούσα εργασία. Αν λάβουμε υπόψη τα έξι χαρακτηριστικά που ορίζει η Rosati (2015) για τον ιερό χώρο, τότε μπορούμε να πούμε ότι οι ερωτώμενοι προσπάθησαν να προσεγγίσουν με τις παραπάνω πρακτικές ένα από αυτά τα χαρακτηριστικά αυτό του να υπάρχει ένα λατρευτικό αντικείμενο, εικόνα ή είδωλο που συμβολίζει και ενσαρκώνει τη θεϊκή παρουσία στον ιερό τόπο.

Στην επόμενη ερώτηση αν τους έλειπε η ατμόσφαιρα της εκκλησίας (π.χ αγιογραφίες, κεριά, λιβάνι, ψαλμοί) , σε μεγάλο ποσοστό (84,7%) συμφωνεί στις θετικές τιμές της μεταβλητής. Ακολουθεί με 8,7% «ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ», ενώ το 6,6% συμφωνεί στις αρνητικές τιμές της μεταβλητής.

Θα περιμέναμε ίσως με βάση τις απαντήσεις στις μέχρι τώρα ερωτήσεις ότι στην ερώτηση αν «Παρόλο που δεν ήταν στην εκκλησία, αισθάνονταν ότι ήταν σε έναν ιερό χώρο» να είναι ξεκάθαρο ότι η πλειοψηφία θα απαντούσε αρνητικά. Ωστόσο παρατηρούμε ότι οι απαντήσεις είναι σχεδόν μοιρασμένες. Βλέπουμε λοιπόν ότι το 39,7% γενικά συμφωνεί με την δήλωση αυτή ενώ διαφωνεί το 23,7 %. Υπάρχει όμως και ένα σημαντικό ποσοστό του 36,7% το οποίο

ούτε συμφωνεί/ούτε διαφωνεί με τη δήλωση. Συνεπώς οι ερωτήσεις είναι σχεδόν μοιρασμένες στη μέση. Άλλα επιπλέον και για την ερώτηση «Αισθανόμουν τον χώρο από όπου παρακολουθούσα τις Ακολουθίες ως ιερό» η οποία είναι σχεδόν η ίδια με την προηγούμενη, τα ποσοστά συμβαδίζουν ως προς τη συμφωνία ή μη με τη δήλωση.

Για να ερμηνεύσουμε αυτές τις απαντήσεις, θα πρέπει να τις δούμε σε συνδυασμό και με τις απαντήσεις που δόθηκαν στη τελευταία ερώτηση η οποία αφορά την διερεύνηση του τρίτου ερευνητικού ερωτήματος σχετικά με το αν είχαν αίσθηση της ιερότητας κατά τη παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook .

Στην ερώτηση αν πιστεύουν ότι οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να είναι ιερός αρκεί να αισθάνεται ο ίδιος ιερότητα, το 33,7% ούτε συμφωνεί/ούτε διαφωνεί, ενώ το 20,3% βρίσκεται στις θετικές τιμές της μεταβλητής και το 45,7% γενικά διαφωνεί με την δήλωση αυτή. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι σχεδόν οι μισοί δεν συμφωνούν ότι μπορούν να θεωρήσουν οποιοδήποτε χώρο ιερό, αλλά και το 1/3 του δείγματος δεν μπορεί να δώσει μια ξεκάθαρη απάντηση καθώς πιθανόν αμφιταλαντεύονται για το αν μπορούν να συμφωνήσουν ή όχι με την δήλωση.

Αξιολογώντας συνολικά τις απαντήσεις, μπορούμε να πούμε ότι οι πιστοί προσπάθησαν να μην μείνουν απλά στην τελετουργία που μετέφερε το ψηφιακό μέσο, αλλά προσπάθησαν να φέρουν στον χώρο από όπου παρακολουθούσαν τις Ακολουθίες την εμπειρία που είχαν από τη φυσική συμμετοχή ακολουθώντας τελετουργικά που λαμβάνουν χώρα σε μια εκκλησία ή χρησιμοποιώντας αντικείμενα που υπάρχουν σε έναν ναό.

Διαφαίνεται όμως ότι οι παραπάνω πρακτικές δεν ήταν αρκετές καθώς η πλειοψηφία δήλωσε πως τους έλειπε η ατμόσφαιρα της εκκλησίας και σε συνδυασμό με το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα, όπου όπως είδαμε αξιολόγησαν ότι η εμπειρία της παρακολούθησης Ακολουθιών στο Facebook υστερούσε την φυσικής συμμετοχής σε ναό (93,4%), θα περιμέναμε η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτώμενων να απαντήσει αρνητικά στα ερωτήματα αν θεωρούν ότι ο χώρος από όπου παρακολουθούσαν τις Ακολουθίες ή ότι γενικά οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να θεωρηθεί ιερός. Αντιθέτως, οι απαντήσεις για τα δύο αυτά ερωτήματα είναι - όσον αφορά το πρώτο- μοιρασμένα σε θετικές (39,7%), ουδέτερες (36,7%) και αρνητικές τιμές της μεταβλητής (23,7 %) και σχετικά με το δεύτερο αν θεωρούν ότι οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να είναι ιερός θετικές (20,3%) ουδέτερες (33,7%) και αρνητικές τιμές μεταβλητής (45,7%) .

Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και η έρευνα της Isetti (2022) «Online You Will Never Get the Same Experience, Never»: Minority Perspectives on (Digital) Religious Practice and

Embodiment during the COVID-19 Outbreak» η οποία μάλιστα διεξήχθη σε κοινότητα Ρώσων Ορθοδόξων Χριστιανών στην Ιταλία. Σύμφωνα με την Isetti, οι ερωτώμενοι ανέφεραν ότι ήταν αρνητική η εμπειρία τους από την παρακολούθηση Ακολουθιών στο διαδίκτυο, καθώς δεν μπορούσαν να αισθανθούν την ατμόσφαιρα. Χαρακτηριστικά ανέφεραν ότι δεν θεωρούν ότι θα μπορούσε η συμμετοχή στην εκκλησία να αντικατασταθεί από ψηφιακές πρακτικές

«Ήταν σα να μιλάς σε τοίχοΧρειαζόμαστε τη ψυχή, χρειαζόμαστε τα μάτια μας, χρειαζόμαστε την αίσθηση.... Ακούω τις λέξεις αλλά δεν νιώθω την ατμόσφαιρα, δεν λαμβάνω την αίσθηση της εκκλησίας...»

«Πηγαίνω στην εκκλησία γιατί εκεί αισθάνομαι ότι είμαι σπίτι μου. Το να πηγαίνω στην εκκλησία είναι κάτι το ιδιαίτερο, είναι το γεγονός ότι είμαστε όλοι μαζί και όχι απλά ότι ακούω τον ιερέα. Είναι επίσης οι μρωδιές και η όλη εμπειρία. Αν απλά ήθελα να ακούω κάποιον να μιλάει, απλά θα έμπαινα στο YouTube».

Επιπλέον αξίζει να σημειωθεί ότι οι ερωτώμενοι ήταν εξοικειωμένοι με την τεχνολογία και την χρήση ψηφιακών μέσων και συνεπώς η αξιολόγηση της εμπειρίας τους δεν ήταν αρνητική λόγω πιθανής δυσκολίας χρήσης της τεχνολογίας.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι οι ερωτώμενοι δεν απορρίπτουν εντελώς ότι είχαν μια αίσθηση ιερότητας καθώς παρακολουθούσαν Ακολουθίες από το Facebook στον χώρο από όπου το έκαναν και επιπλέον δεν διαφωνούν σε μεγάλο βαθμό για το ότι μπορεί να θεωρούν έναν οποιοδήποτε χώρο ιερό αρκεί αυτοί να αισθάνονται ότι είναι. Βασιζόμενοι στο θεωρητικό πλαίσιο μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτό συμβαίνει γιατί οι πιστοί παρόλο που ήταν αποκομμένοι από τους ναούς και όλα αυτά τα στοιχεία που ευνοούν την αίσθηση ιερότητας, έχουν αίσθηση της ιερότητας οποία οφείλεται στην ανάκληση συναισθημάτων δημιουργημένα κατά πρότερες εμπειρίες φυσικής του παρουσίας στην εκκλησία (Verschoor-Kirss,2012). Αίσθηση η οποία ίσως είναι πιο αδύναμη αλλά ωστόσο υπάρχει. Συνεπώς δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι ασχέτως του χώρου, των συμβόλων, της αρχιτεκτονικής ή άλλων στοιχείων ιερότητας τελικά ένας χώρος να μπορεί να οριστεί ως ιερός αν το άτομο τον θεωρεί ως τέτοιο όπως αναφέρουν και οι Campbell (2005), Helland (2005) και Jacobs (2007) οι οποίοι θεωρούν ότι η ιερότητα του χώρου δεν σχετίζεται με κάποιο χαρακτηριστικό, αλλά μόνο με την αίσθηση που η εμπειρία προκαλεί στον πιστό.

Χαρακτηριστικές ήταν και κάποια σχόλια που έκαναν οι ερωτώμενοι:

«Πηγαίνω εκκλησία μόνο το Πάσχα. Παρακολούθησα την Μεγάλη Πέμπτη και Παρασκευή και την Ανάσταση, αλλά δεν ήταν καθόλου κατανοητικό. Η ατμόσφαιρα της εκκλησίας δεν μπορεί να περάσει μέσα από τον υπολογιστή»

«Πράγματι οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να είναι ιερός για να προσευχηθείς τίποτα όμως δεν αντικαθιστά το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Η στέρηση της Θείας Κοινωνίας του Σώματος και του Αίματος του Χριστού για έναν χριστιανό δεν αντικαθίσταται με ΚΑΝΕΝΑΝ τρόπο και με ΚΑΝΕΝΑ υποκατάστατο»

Μπορούμε να πούμε ότι σχετικά με το τρίτο ερευνητικό ερώτημα «Αν οι πιστοί είχαν αίσθηση της ιερότητας κατά τη παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook» μπορούμε να πούμε ότι η υπόθεση εργασίας ότι «Δεν έχουν αίσθηση ιερότητας/δεν βιώνουν το διαδίκτυο ως ιερό χώρο» επιβεβαιώνεται αλλά όχι εντελώς ξεκάθαρα όπως καταδεικνύουν και τα ποσοστά των απαντήσεων.

Θέλοντας να διαπιστώσουμε αν μπορούν από κάποιους συσχετισμούς μεταβλητών να προκύψουν κάποια ενδιαφέροντα αποτελέσματα, πραγματοποιήσαμε κάποιους στατιστικούς ελέγχους.

Διαπιστώσαμε ότι υπάρχει συσχετισμός της ηλικίας των ερωτώμενων με τη συχνότητα παρακολούθησης Ακολουθιών στο Facebook, καθώς διαπιστώνεται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση, καθώς στις ηλικιακές ομάδες 51-60 και 60+ η επιλογή «Μία φορά το μήνα» εμφανίζεται σε αυξημένα ποσοστά (23% - 31%) συγκριτικά με τις ηλικίες 31-40 και 41-50 όπου εμφανίζεται η επιλογή «Πολύ σπάνια» σε ποσοστό 64% και 72% αντίστοιχα. Επιχειρώντας να δώσουμε μια ερμηνεία, θα μπορούσαμε να πούμε ότι καθώς οι μεγαλύτερες ηλικίες είναι και αυτές οι οποίες έχουν συχνότερη συμμετοχή στην εκκλησία, επιδίωξαν να διατηρήσουν την επαφή τους με αυτή. Ωστόσο η ηλικία δεν επηρέασε τις απαντήσεις που αφορούσαν την δήλωση «Πιστεύω ότι οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να είναι ιερός αρκεί να αισθάνομαι εγώ ιερότητα».

Μια μεταβλητή η οποία θεωρούμε ότι επηρεάζει απαντήσεις των ερωτώμενων είναι η συχνότητα με την οποία εκκλησιάζονταν πριν την καραντίνα. Παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση της ερώτησης «Πριν τη καραντίνα, πόσο συχνά συμμετείχες σε Ακολουθίες σε κάποιον Ιερό Ναό;», ανάλογα με την θρησκευτική εμπειρία τους στο Facebook σε σχέση με την φυσική τους παρουσία σε ένα ναό. Η απάντηση «Ποτέ» επιλέγεται σε σημαντικά υψηλότερο ποσοστό από εκείνους που πίστευαν ότι η θρησκευτική τους εμπειρία

στο Facebook σε σχέση με την φυσική τους παρουσία σε ένα ναό «ήταν το ίδιο», ενώ όσοι πιστεύουν ότι «υστερεί κατά πολύ» ή «υστερεί αρκετά» απάντησαν συχνότερα «Πολύ σπάνια»

Καθώς οι ερωτώμενοι που έχουν έστω και σπάνια συμμετοχή στην εκκλησία, έχουν εμπειρία της φυσικής συμμετοχής με αποτέλεσμα καθώς η διαδικτυακή παρακολούθηση όπως είδαμε στερείται επαφής με την θρησκευτική κοινότητα ή θρησκευτικής ατμόσφαιρας, να την αξιολογούν αρνητικά. Από την άλλη, ερωτώμενοι οι οποίοι δεν έχουν ποτέ φυσική συμμετοχή, δεν υπάρχει πρότερη εμπειρία την οποία μπορούν να ανακαλέσουν, οπότε και αξιολογούν την διαδικτυακή τους εμπειρία ως ίδια.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το αποτέλεσμα που λάβαμε από όσους δήλωσαν ότι εκκλησιάζονταν πολύ τακτικά, δηλαδή «όλες ή μερικές ημέρες της εβδομάδας». Όσοι απάντησαν «Ποτέ» έχουν σημαντικά υψηλότερες τιμές συγκριτικά με όλες τις άλλες κατηγορίες. Ενώ θα ήταν αναμενόμενο να δηλώσουν ότι συμφωνούν με την δήλωση «μου έλειπε η ατμόσφαιρα της εκκλησίας» οι απαντήσεις τους συγκεντρώνονται το «συμφωνώ λίγο» όπως αντίστοιχα και αυτών οι οποίοι εκκλησιάζονταν πολύ σπάνια, ενώ ακόμα και αυτοί που δήλωσαν ότι δεν εκκλησιάζονταν ποτέ και θα περιμέναμε να δηλώσουν ότι δεν τους έλειπε η ατμόσφαιρά της εκκλησίας, ωστόσο ακόμα και αυτοί κινήθηκαν στη κλίμακα «συμφωνώ λίγο» και «ούτε συμφωνώ – ούτε διαφωνώ».

Όσον αφορά κατά πόσο η συχνότητα εκκλησιασμού πριν την καραντίνα επηρέασε την αίσθηση ιερότητας που είχαν κατά την παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook, όσοι απάντησαν «Ποτέ» έχουν σημαντικά υψηλότερες τιμές συγκριτικά με όσους απάντησαν «Πολύ σπάνια» ή «Μία φορά το μήνα». Μπορούμε να πούμε ότι την επηρέασε αλλά ωστόσο όχι ιδιαίτερα έντονα. Ωστόσο έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι το πλήθος των απαντήσεων που δόθηκαν από όσους απάντησαν ότι εκκλησιάζονταν «Μία φορά την εβδομάδα/μία φορά τον μήνα/πολύ σπάνια» κινήθηκε στην ενδιάμεση τιμή της μεταβλητής, δηλαδή δεν είχαν μια ξεκάθαρη άποψη για το αν συμφωνούν ή διαφωνούν με τη δήλωση ότι αισθανόντουσαν κατά τη διαδικτυακή παρακολούθηση ότι ήταν σε κάποιο ιερό χώρο.

Στον συσχετισμό της πρότασης «Μου έλειπε η ατμόσφαιρα της εκκλησίας» με την αξιολόγηση της εμπειρίας στο Facebook, παρατηρείται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση. Πιο συγκεκριμένα, όσοι απάντησαν «Ήταν το ίδιο» έχουν σημαντικά υψηλότερες τιμές συγκριτικά με όλες τις άλλες κατηγορίες. Ερωτώμενοι οι οποίοι αξιολόγησαν ότι η διαδικτυακή τους εμπειρία υστερούσε αρκετά, είχαν δηλώσει σε μεγάλο ποσοστό ότι συμφωνούν με τη

δήλωση ότι τους έλειπε η ατμόσφαιρα της εκκλησίας, ενώ αντίστοιχα όσοι την αξιολόγησαν ως το ίδιο με την φυσική παρουσία στον σε έναν ναό είχαν δηλώσει ότι δεν τους έλειπε η ατμόσφαιρα της εκκλησίας. Το αποτέλεσμα καταδεικνύει ότι από την διαδικτυακή εμπειρία απουσιάζουν σε μεγάλο βαθμό τα στοιχεία εκείνα που υπάρχουν σε έναν ναό και συντελούν στην δημιουργία θρησκευτικής ατμόσφαιρας και έτσι προκύπτει και η αρνητική αξιολόγηση γενικά.

Ερωτώμενοι οι οποίοι δεν θεωρούν τον εαυτό τους ιδιαίτερα πιστό ή και καθόλου όπως και εκείνοι οι οποίοι δηλώνουν «Δεν ξέρω» όσον αφορά την δήλωση «παρόλο που δεν ήμουν στην εκκλησία αισθανόμουν ότι ήμουν σε έναν ιερό χώρο» απάντησαν ότι διαφωνούν. Συγκεκριμένα, όσοι απάντησαν «Καθόλου» έχουν σημαντικά υψηλότερες τιμές συγκριτικά με όσους απάντησαν «Λίγο» ή «Πολύ». Ενδιαφέρον παρουσιάζει το που κινήθηκαν οι απαντήσεις όσων δήλωσαν «Πολύ» ή «Πάρα πολύ πιστοί». Θα περιμέναμε να διαφωνούν με την δήλωση αυτή, αλλά οι απαντήσεις του κινούνται στο ότι «ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ». όσοι απάντησαν «Δεν ξέρω», «Καθόλου» ή «Λίγο» έχουν σημαντικά χαμηλότερες τιμές συγκριτικά με όσους απάντησαν «Πολύ» ή «Πάρα πολύ». Θα μπορούσαμε να πούμε ότι όπως είδαμε και από την ανάλυση των ερωτήσεων της θρησκευτικότητας, παρόλο που οι ερωτώμενοι δηλώνουν πιστοί, δεν εκκλησιάζονται και έτσι έχουν μια πιο χαλαρή σύνδεση με τον χώρο της εκκλησίας και δεν έχει ιδιαίτερη σημασία για αυτούς οι διαφορές μεταξύ δια ζώσης και διαδικτυακής εμπειρίας.

Στη συνέχεια, βλέπουμε ότι όσοι δήλωσαν ότι δεν είχαν καθόλου συμμετοχή στην εκκλησία ή την θρησκευτική τους κοινότητα παρόλα αυτά διαφωνούν με την δήλωση ότι αισθάνονταν ότι ήταν σε έναν ιερό χώρο. Συγκεκριμένα όσοι απάντησαν «Καθόλου» έχουν σημαντικά υψηλότερες τιμές συγκριτικά με όσους απάντησαν «Λίγο» ή «Πολύ», ενώ θα ήταν ίσως αναμενόμενο να δήλωναν ότι «ούτε συμφωνούν – ούτε διαφωνούν».

Όσον αφορά το αν η αξιολόγηση της θρησκευτικής εμπειρίας στο Facebook (σε σχέση με την φυσική παρουσία σε ναό) σχετίζεται με το αν οι ερωτώμενοι θεωρούν ότι οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να είναι ιερός, βλέπουμε ότι όσοι απάντησαν «Υστερεί κατά πολύ» και «Υστερεί αρκετά» έχουν σημαντικά υψηλότερες τιμές συγκριτικά με όσους απάντησαν «Ήταν το ίδιο». Βλέπουμε λοιπόν ότι αξιολογούν αρνητικά την διαδικτυακή τους εμπειρία και δεν θεωρούν ότι είναι αρκετό να αισθάνεται ο πιστός ιερότητα προκειμένου να θεωρείται ένας χώρος ιερός.

4.8 Συμπεράσματα

Συνολικά μπορούμε να πούμε ότι από τις απαντήσεις των ερωτώμενων κατά τη διάρκεια της καραντίνας οι πιστοί επέλεξαν με την ίδια συχνότητα που συμμετείχαν σε ένα ναό να παρακολουθήσουν Ακολουθίες μέσω Facebook προκειμένου να διατηρήσουν την επαφή τους με τη θρησκεία και να λάβουν στήριξη σε μια ιδιαίτερα δύσκολη περίοδο. Ωστόσο περισσότερο αντιμετωπίστηκε ως μια λύση ανάγκης καθώς αξιολόγησαν την θρησκευτική εμπειρία ως υποδεέστερη από αυτή που είχαν όταν συμμετέχουν σε έναν Ιερό Ναό και για αυτούς τους λόγους η πρακτική αυτή εγκαταλείφθηκε εντελώς μετά το πέρας της καραντίνας. Παρόλο που προσπάθησαν να μεταφέρουν θρησκευτικές πρακτικές στο χώρο όπου παρακολουθούσαν τις Ακολουθίες, ήταν δύσκολο να δημιουργήσουν την ατμόσφαιρα του ναού, και να έχουν την αίσθηση ιερότητας που έχουν στο ναό. Παρόλες τις δυσκολίες ωστόσο, κατάφεραν να έχουν μια αίσθηση ιερότητας η οποία πιθανόν να οφείλεται στην ανάκληση συναισθημάτων δημιουργημένα κατά πρότερες εμπειρίες φυσικής του παρουσίας στην εκκλησία και δεν διαφωνούν σε μεγάλο βαθμό για το ότι μπορεί να θεωρούν έναν οποιοδήποτε χώρο ιερό αρκεί αυτοί να αισθάνονται ότι είναι.

Κλείνοντας το τμήμα των συμπερασμάτων δεν θα μπορούσε να μην γίνει αναφορά στα αδύναμα σημεία της συγκεκριμένης έρευνας. καθώς και το ρόλο που αυτά τα σημεία είναι πιθανόν να επηρέασαν τη διαμόρφωση των συγκεκριμένων αποτελεσμάτων.

Μια αδυναμία της έρευνας, ήταν ο τρόπος που επιλέχθηκε να διανεμηθεί το ερωτηματολόγιο. Το ερωτηματολόγιο διανεμήθηκε μέσω Facebook, Messenger, e-mails και Viber και με αυτό τον τρόπο εξοικονομήθηκαν πόροι, είχαμε πρόσβαση σε γεωγραφικά καταναμημένους πληθυσμούς, ο ερωτώμενος μπορούσε να απαντήσει σε χρόνο και τόπο που τον εξυπηρετούσε καλύτερα έχοντας την ασφάλεια της ανωνυμίας που προσφέρει αυτού του είδους έρευνα, αλλά ταυτόχρονα και για την ερευνήτρια ήταν πολύ πιο εύκολη η επεξεργασία των αποτελεσμάτων.

Ωστόσο, με την παραπάνω μέθοδο συλλογής στοιχείων, είναι πολύ δύσκολο να καθοριστεί ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα. Αυτό διαπιστώνεται και από την σύνθεση του δείγματος στο οποίο τα δύο φύλα δεν είχαν ίση εκπροσώπηση καθώς το 64% ήταν γυναίκες και το 36 % άντρες.

Ένα ακόμα θέμα που προέκυψε ήταν ο ρυθμός απόκρισης ο οποίος ήταν μικρός, καθώς, παρόλο που το ερωτηματολόγιο προωθήθηκε σε μεγάλο αριθμό ερωτώμενων η ανταπόκριση δεν ήταν ανάλογη. Θεωρώ πως ο λόγος είναι ότι όταν εμφανίζεται μια δημοσίευση στον τοίχο μας στο Facebook αν δεν την δει ο ενδιαφερόμενος μέσα σε μια λογική ώρα, τότε αυτή πολύ

εύκολα «χάνεται» μέσα στη πληθώρα δημοσιεύσεων και διαφημίσεων, ενώ το πρόβλημα αυτό είναι πιο έντονο σε χρήστες του Facebook οι οποίοι δεν είναι συχνοί χρήστες. Το ίδιο ισχύει για την μαζική αποστολή στην φοιτητική κοινότητα του Πανεπιστημίου Αιγαίου, από όπου δεν λήφθηκε καμία απάντηση.

Όσον αφορά τη διατύπωση προτάσεων για μελλοντική έρευνα για την περαιτέρω διερεύνηση διαφόρων πλευρών του θέματος ή προτάσεων για βελτίωση συγκεκριμένων σημείων του υπό διερεύνηση αντικειμένου, ορισμένες προτάσεις για μελλοντική έρευνα θα μπορούσαν να είναι οι εξής:

- Έρευνα ανά τακτά χρονικά διαστήματα προκειμένου να εξάγουμε συμπεράσματα για το αν διατηρήθηκε η δυναμική/ποσοστό συμμετοχής σε διαδικτυακές θρησκευτικές πρακτικές.
- Έρευνα από επίσημους φορείς θρησκείων προκειμένου να εξάγουμε συμπεράσματα για θρησκευτικές πρακτικές κατά την περίοδο του Covid-19 και για Χριστιανούς μη Ορθόδοξους, Μουσουλμάνους και άλλα δόγματα. Θα είχε ενδιαφέρον να δούμε τυχόν ομοιότητες και διαφορές.
- Έρευνα η οποία θα αφορά πιστούς οι οποίοι δεν θέλησαν να παρακολουθήσουν θρησκευτικές τελετές μέσω του διαδικτύου. Θα είχε ενδιαφέρον η διερεύνηση των λόγων που δεν επέλεξαν το Facebook..
- Έρευνα σε πανελλαδικό επίπεδο, θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκειμένου να έχουμε ένα περισσότερο αντιπροσωπευτικό δείγμα και να παρατηρήσουμε τον τρόπο με τον οποίο η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, η πρόσβαση στο διαδίκτυο κ.α επηρέασαν τη συχνότητα παρακολούθησης Ακολουθιών στο Facebook που ή την γενικότερη αίσθηση και εμπειρία του.

Παραρτήματα

Παράρτημα 1 - Συνοδευτική επιστολή

«Θρησκευτικές πρακτικές Ελλήνων Ορθόδοξων Χριστιανών στο χώρο του Facebook κατά την περίοδο του COVID-19. Απόψεις και αντιλήψεις των πιστών»

Ονομάζομαι Δάρα Δήμητρα και είμαι τελειόφοιτη του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Επιστήμες της Αγωγής- Εκπαίδευση με τη Χρήση Νέων Τεχνολογιών» , του Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Σε ευχαριστώ πολύ για τον χρόνο και την βοήθεια σου, στην έρευνα που πραγματοποιείται στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Θέμα της διπλωματικής εργασίας είναι : «Θρησκευτικές πρακτικές Ελλήνων Ορθόδοξων Χριστιανών στο χώρο του Facebook κατά την περίοδο του COVID-19. Απόψεις και αντιλήψεις των πιστών».

Σκοπός της είναι η διερεύνηση των απόψεων και των αντιλήψεων Ελλήνων Ορθόδοξων Χριστιανών σχετικά με τις αλλαγές που παρατηρήθηκαν στις θρησκευτικές τους πρακτικές κατά την περίοδο του COVID-19 .

Ο εκτιμώμενος χρόνος συμμετοχής δεν ξεπερνάει τα 5'

Η έρευνα αυτή είναι ανώνυμη και οι απαντήσεις σου θα παραμείνουν αυστηρά στο πλαίσιο της διπλωματικής εργασίας, σε εμένα την ίδια.

Είμαι στην διάθεση σου για οποιαδήποτε διευκρίνιση ή άλλη πληροφορία.

e-mail επικοινωνίας: dimitra.dara@yahoo.gr

Με εκτίμηση

Δάρα Δήμητρα

Παράρτημα 2 - Ερωτηματολόγιο

1. Επιλέξτε το φύλο σας	
Άνδρας	Γυναίκα

2. Επιλέξτε την ηλικία σας				
18-30	31-40	41-50	51-60	<60

3. Επιλέξτε μορφωτικό επίπεδο			
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	Τριτοβάθμια εκπαίδευση	Μεταπτυχιακός τίτλος σπουδών	Άλλο

4. Θεωρείτε τον εαυτό σας πιστό;				
Πάρα πολύ	Πολύ	Λίγο	Καθόλου	Δεν ξέρω/δεν απαντώ

5. Θεωρείτε πως είστε εξοικειωμένοι με τις δογματικές αρχές της πίστης σας;				
Πάρα πολύ	Πολύ	Λίγο	Καθόλου	Δεν ξέρω/δεν απαντώ

6. Πόσο συχνά έχεις βιώσει την παρουσία του Θεού ή μια θεϊκή παρουσία;				
Πάρα πολύ	Πολύ	Λίγο	Καθόλου	Δεν ξέρω/δεν απαντώ

7. Έχεις ενεργή συμμετοχή στην εκκλησία ή στη θρησκευτική σου κοινότητα;				
Πάρα πολύ	Πολύ	Λίγο	Καθόλου	Δεν ξέρω/δεν απαντώ

8. Οι καθημερινές σου πράξεις και συμπεριφορές επηρεάζονται από την πίστη σου;				
Πάρα πολύ	Πολύ	Λίγο	Καθόλου	Δεν ξέρω/δεν απαντώ

9. Σε τι είδους σελίδες στο Facebook παρακολούθησες Ακολουθίες;		
Θρησκευτικών ομάδων	Ιερών Ναών	Μητροπόλεων

10. Παρακολούθησα Ακολουθίες σε			
Ζωντανές μεταδόσεις	Μαγνητοσκοπημένες μεταδόσεις	Και τα δύο	Τίποτα από τα παραπάνω

11. Επέλεξα να παρακολουθήσω Ακολουθίες στο Facebook για να :				
Διατηρήσω την επαφή με την θρησκεία μου	Διατηρήσω την επαφή με την κοινότητα μου	Για να μπορέσω να ανταπεξέλθω σε μια δύσκολη περίοδο	Από περιέργεια	Άλλο

12. Πριν τη καραντίνα, πόσο συχνά συμμετείχες σε Ακολουθίες σε κάποιον Ιερό Ναό;				
Όλες ή μερικές μέρες την εβδομάδα	Μια φορά την εβδομάδα	Μια φορά το μήνα	Πολύ σπάνια	Ποτέ

13. Κατά την περίοδο της καραντίνας, με ποιά συχνότητα παρακολούθησες Ακολουθίες στο Facebook;				
Όλες ή μερικές μέρες την εβδομάδα	Μια φορά την εβδομάδα	Μια φορά το μήνα	Πολύ σπάνια	Ποτέ

14. Μετά το τέλος της καραντίνας, συνεχίζεις να παρακολουθείς Ακολουθίες στο Facebook ;				
Όλες ή μερικές μέρες την εβδομάδα	Μια φορά την εβδομάδα	Μια φορά το μήνα	Πολύ σπάνια	Ποτέ

15-. Κατά την παρακολούθηση Ακολουθιών στο Facebook, έκανες κάτι από τα παρακάτω;						
Έκανα τον σταυρό μου	Είχα κοντά μου κάποια εικόνα	Έναβνα ένα καντήλι	Χρησιμοποιούσα λιβάνι	Έναβνα κερί	Τίποτα από τα παραπάνω	Άλλο
16. Αν έκανες κάτι από τα παραπάνω, ανέφερε το λόγο (μπορείς να επιλέξεις παραπάνω από μια απάντηση)						
Με βοηθούσε να έχω την αίσθηση ότι είμαι στην εκκλησία	Με βοηθούσε να είμαι προσηλωμένος/η	Με βοηθούσε να προσεύχομαι	Άλλο			

17. Διέκοπτες την παρακολούθηση για κάποιο λόγο;					
Επειδή προέκυπτε κάποια εργασία	Επειδή είχα κάποιο τηλεφώνημα	Επειδή πραγματοποιούσα περιήγηση στο Facebook/Διαδίκτυο	Επειδή ένιωθα πλήξη	Δεν διέκοπτα	Άλλο

18. Ήταν δυσάρεστο το γεγονός ότι δεν μπορούσα να συμμετάσχω				
Συμφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε διαφωνώ	συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο Διαφωνώ

19. Μου έλειπε η επαφή με τους άλλους εκκλησιάζοντες				
Συμφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε διαφωνώ	συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο Διαφωνώ

20. Δεν αποκόπηκα από τη θρησκεία μου				
Συμφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε διαφωνώ	συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο Διαφωνώ

21-Δεν αποκόπηκα από την θρησκευτική κοινότητα				
Συμφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε διαφωνώ	συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο Διαφωνώ

22. Με βοήθησε να ανταπεξέλθω σε μια δύσκολη περίοδο				
--	--	--	--	--

Συμφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε διαφωνώ	συμφωνώ/ούτε	Διαφωνώ λίγο	Διαφωνώ
23. Η θρησκευτική εμπειρία μου στο Facebook σε σχέση με την φυσική μου παρουσία σε ένα ναό:					
Υπερτερεί πολύ	κατά	Υπερτερεί αρκετά	Ήταν το ίδιο	Υστερεί αρκετά	Υστερεί πολύ

24. Μου έλειπε η ατμόσφαιρα της εκκλησίας (π.χ αγιογραφίες, κεριά ,λιβάνι, ψαλμοί)					
Συμφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε διαφωνώ	συμφωνώ/ούτε	Διαφωνώ λίγο	Διαφωνώ

25. Παρόλο που δεν ήμουν στην εκκλησία, αισθανόμουν ότι ήμουν σε έναν ιερό χώρο					
Συμφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε διαφωνώ	συμφωνώ/ούτε	Διαφωνώ λίγο	Διαφωνώ

26. Πιστεύω ότι οποιοσδήποτε χώρος μπορεί να είναι ιερός αρκεί να αισθάνομαι εγώ ιερότητα					
Συμφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε διαφωνώ	συμφωνώ/ούτε	Διαφωνώ λίγο	Διαφωνώ

27. Έχεις να προσθέσεις κάτι άλλο;					
------------------------------------	--	--	--	--	--

Σε ευχαριστώ για τη συμμετοχή σου!

Παράρτημα 3 - Πίνακες

Πίνακας 3.1 - Παρουσία Ιερών Μητροπόλεων στο Facebook

	Ιερά Μητρόπολις	Έδρα	Facebook	Ημερομηνία δημιουργίας	Σχόλια	Ακόλουθοι 05/2022	Δήλωσαν ότι τους αρέσει
Μητροπόλεις της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος (Παλαιάς Ελλάδας)							
1	Ιερά Μητρόπολις Αιτωλίας και Ακαρνανίας	Μεσολόγγι	ΌΧΙ				
2	Ιερά Μητρόπολις Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου	Ναύπακτος	ΝΑΙ	11/7/2017		2072	1836
3	Ιερά Μητρόπολις Αργολίδος	Ναύπλιο	ΌΧΙ				
4	Ιερά Μητρόπολις Μαντινείας και Κυνουρίας	Τρίπολη	ΌΧΙ				
5	Ιερά Μητρόπολις Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως	Δημητσάνα	ΌΧΙ				
6	Ιερά Μητρόπολις Άρτης	Άρτα	ΌΧΙ				
7	Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών	Αθήνα	ΝΑΙ	13/10/2015		10885	10807
8	Ιερά Μητρόπολις Πειραιώς	Πειραιάς	ΌΧΙ				
9	Ιερά Μητρόπολις Περιστερίου	Περιστέρι	ΝΑΙ	9/4/2022		286	261
10	Ιερά Μητρόπολις Νέας Σμύρνης	Νέα Σμύρνη	ΌΧΙ				
11	Ιερά Μητρόπολις Κηφισίας, Αμαρουσίου, Ωρωπού και Μαραθώνος	Κηφισιά	ΌΧΙ επίσημη	11/3/2020	Προσωπικό ιστολόγιο	981	933

12	Ιερά Μητρόπολις Ιλίου, Αχαρνών και Πετρουπόλεως	Ίλιον	ΝΑΙ	13/10/2012		7771	7503
13	Ιερά Μητρόπολις Καισαριανής, Βύρωνος και Υμηττού	Καισαριανή	ΌΧΙ				
14	Ιερά Μητρόπολις Νέας Ιωνίας, Φιλαδελφείας, Ηρακλείου και Χαλκηδόνος	Νέα Ιωνία	ΝΑΙ	17/2/2015		165288	147171
15	Ιερά Μητρόπολις Γλυφάδας, Ελληνικού, Βούλας, Βουλιαγμένης και Βάρης	Βούλα	ΌΧΙ				
16	Ιερά Μητρόπολις Νικαίας	Νίκαια	ΌΧΙ				
17	Ιερά Μητρόπολις Μεγάρων και Σαλαμίνος	Μέγαρα	ΌΧΙ				
18	Ιερά Μητρόπολις Ύδρας, Σπετσών και Αιγίνης	Ύδρα	ΝΑΙ	24/7/2020		1492	1376
19	Ιερά Μητρόπολις Κυθήρων και Αντικυθήρων	Κύθηρα	ΌΧΙ				

20	Ιερά Μητρόπολις Μεσογαίας και Λαυρεωτικής	Σπάτα	ΌΧΙ επίσημη	21/10/2016	Τομέας εσωτερικής και εξωτερικής Ιεραποστολής της Ιεράς Μητροπόλεως στις επαρχίες του πάλαι Ορθοδόξου Οικουμενικού Πατριαρχείου	309	280
----	---	-------	-------------	------------	---	-----	-----

21	Ιερά Μητρόπολις Πατρών	Πάτρα	ΌΧΙ				
22	Ιερά Μητρόπολις Καλαβρύτων και Αιγιαλείας	Αίγιο	ΌΧΙ				
23	Ιερά Μητρόπολις Θηβών, Λεβαδειάς και Αυλίδος	Λιβαδειά	ΌΧΙ				
24	Ιερά Μητρόπολις Χαλκίδος, Ιστιαίας και Βορείων Σποράδων	Χαλκίδα	ΌΧΙ				
25	Ιερά Μητρόπολις Καρυστίας και Σκύρου	Κύμη	ΌΧΙ				
26	Ιερά Μητρόπολις Καρπενησίου	Καρπενήσι	ΌΧΙ				
27	Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων	Ζάκυνθος	ΌΧΙ				
28	Ιερά Μητρόπολις Ηλείας και Ωλένης	Πύργος	ΌΧΙ				
29	Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων	Καρδίτσα	ΌΧΙ				
30	Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων	Κέρκυρα	ΝΑΙ	22/11/2017		776 0	3597
31	Ιερά Μητρόπολις Κεφαλληνίας	Αργοστόλι	ΌΧΙ				
32	Ιερά Μητρόπολις Κορίνθου, Συκιάνος, Ζεμενού, Ταρσού και Πολυφέγγους	Κόρινθος	ΌΧΙ				
33	Ιερά Μητρόπολις Θήρας, Αμοργού και Νήσων	Φηρά	ΝΑΙ	15/12/2021		133 2	1214
34	Ιερά Μητρόπολις Παροναξίας	Νάξος	ΌΧΙ				

35	Ιερά Μητρόπολις Σύρου, Τήνου, Άνδρου, Κέας, Μήλου και Μυκόνου	Ερμούπολη	ΌΧΙ				
36	Ιερά Μητρόπολις Μονεμβασίας και Σπάρτης	Σπάρτη	ΌΧΙ				
37	Ιερά Μητρόπολις Μάνης	Γύθειο	ΌΧΙ				
38	Ιερά Μητρόπολις Λαρίσης και Τυρνάβου	Λάρισα	ΌΧΙ				
39	Ιερά Μητρόπολις Λευκάδος και Ιθάκης	Λευκάδα	ΌΧΙ				
40	Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος και Αλμυρού	Βόλος	ΌΧΙ				

41	Ιερά Μητρόπολις Μεσσηνίας	Καλαμάτα	ΌΧΙ				
42	Ιερά Μητρόπολις Τριφυλίας και Ολυμπίας	Κυπαρισσία	ΌΧΙ				
43	Ιερά Μητρόπολις Τρίκης, Γαρδικίου και Πύλης	Τρίκαλα	ΝΑΙ	7/3/2022		936	888
44	Ιερά Μητρόπολις Σταγών και Μετεώρων	Καλαμπάκα	ΌΧΙ				
45	Ιερά Μητρόπολις Φθιώτιδος	Λαμία	ΝΑΙ	8/6/2012	Περιέχει μόνο μηνύματα της Μητρόπολ ης	402 8	3664
46	Ιερά Μητρόπολις Φωκίδος	Άμφισσα	ΌΧΙ				
	Ιερά Μητρόπολις	Έδρα	Facebook		Σχόλια	Ακόλουθοι 05/2022	Δήλωσαν ότι τους αρέσει

							ει
Μητροπόλεις του Πατριαρχικού Οικουμενικού Θρόνου (Νέων Χωρών)							
47	Ιερά Μητρόπολις Γρεβενών	Γρεβενά	ΝΑΙ	5/10/2016		2072	182 0
48	Ιερά Μητρόπολις Δράμας	Δράμα	ΌΧΙ				
49	Ιερά Μητρόπολις Αλεξανδρουπόλεως, Τραϊανουπόλεως και Σαμοθράκης	Αλεξανδρούπο λη	ΝΑΙ	1/2/2020		3814	264 5
50	Ιερά Μητρόπολις Διδυμοτείχου, Ορεστιάδος και Σουφλίου	Διδυμότειχο	ΌΧΙ				
51	Ιερά Μητρόπολις Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας	Βέροια	ΝΑΙ	25/2/2011		26253	185 64
52	Ιερά Μητρόπολις Παραμυθίας, Φιλιατών, Γηρομερίου και Πάργας	Παραμυθιά	ΌΧΙ				
53	Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης	Θεσσαλονίκη	ΌΧΙ				
54	Ιερά Μητρόπολις Λαγκαδά, Λητής και Ρεντίνης	Λαγκαδάς	ΌΧΙ				
55	Ιερά Μητρόπολις Νεαπόλεως και Σταυρουπόλεως	Νεάπολη	ΌΧΙ				
56	Ιερά Μητρόπολις Νέας Κρήνης και Καλαμαριάς	Καλαμαριά	ΌΧΙ				
57	Ιερά Μητρόπολις Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτσης	Δελβινάκι	ΌΧΙ				
58	Ιερά Μητρόπολις Ιωαννίνων	Ιωάννινα	ΌΧΙ				

59	Ιερά Μητρόπολις Ελευθερουπόλεως	Ελευθερούπολη	ΌΧΙ				
60	Ιερά Μητρόπολις Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου	Καβάλα	ΌΧΙ				
61	Ιερά Μητρόπολις Καστορίας	Καστοριά	ΝΑΙ	27/12/2012		5394	5002

62	Ιερά Μητρόπολις Γουμένισσης, Αξιουπόλεως και Πολυκάστρου	Γουμένισσα	ΌΧΙ				
63	Ιερά Μητρόπολις Πολυανής και Κιλκισίου	Κιλκίς	ΌΧΙ				
64	Ιερά Μητρόπολις Πολυανής και Κοζάνης	Κοζάνη	ΌΧΙ				
65	Ιερά Μητρόπολις Σισανίου και Σιατίστης	Σιάτιστα	ΝΑΙ	5/3/2022		586	555
66	Ιερά Μητρόπολις Ελασσόνας	Ελασσόνα	ΌΧΙ				
67	Ιερά Μητρόπολις Λήμνου και Αγίου Ευστρατίου	Μύρινα	ΝΑΙ	15/7/2021		1185	1057
68	Ιερά Μητρόπολις Μηθύμνης	Καλλονή	ΌΧΙ				
69	Ιερά Μητρόπολις Μυτιλήνης, Ερεσσού και Πλωμαρίου	Μυτιλήνη	ΌΧΙ				
70	Ιερά Μητρόπολις Ξάνθης και Περιθεωρίου	Ξάνθη	ΝΑΙ	21/2/2014		5.652	4639
71	Ιερά Μητρόπολις Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	Έδεσσα	ΌΧΙ				

72	Ιερά Μητρόπολις Κίτρους, Κατερίνης και Πλαταμώνος	Κατερίνη	ΌΧΙ				
73	Ιερά Μητρόπολις Νικοπόλεως και Πρεβέζης	Πρέβεζα	ΌΧΙ				
74	Ιερά Μητρόπολις Μαρωνείας και Κομοτηνής	Κομοτηνή	ΝΑΙ	19/11/2020		2071	1.948
75	Ιερά Μητρόπολη Σάμου, Ικαρίας και Κορσεών	Σάμος	ΌΧΙ				
76	Ιερά Μητρόπολις Ζιχνών και Νευροκοπίου	Νέα Ζίχνη	ΌΧΙ				
77	Ιερά Μητρόπολις Σερρών και Νιγίτης	Σέρρες	ΌΧΙ				
78	Ιερά Μητρόπολις Σιδηροκάστρου	Σιδηρόκαστρο	ΌΧΙ επίσημη	30/3/2015	Άγνωστο αν όντως είναι επίσημη σελίδα. Χωρίς δημοσιεύσεις, στοιχεία (Site, Τηλ. δήλωσ η)		
79	Ιερά Μητρόπολις Φλωρίνης, Πρεσπών και Εορδαίας	Φλώρινα	ΌΧΙ				
80	Ιερά Μητρόπολις Ιερισσού, Αγίου Όρους και Αρδαμερίου	Αρναία	ΌΧΙ				
81	Ιερά Μητρόπολις Κασσανδρείας	Πολύγυρος	ΌΧΙ				

82	Ιερά Μητρόπολις Χίου, Ψαρών και Οινουσσών	Χίος	ΌΧΙ επίσημη	13/9/201 5	Άγνωστο αν όντως είναι επίσημη σελίδα.Χωρίς δημοσιεύσεις ,στοιχεία (Site,Τηλ. δήλωσ η)	60	60
----	--	------	----------------	---------------	--	----	----

Πίνακας 3.2 - Ημερομηνίες δημιουργίας σελίδες Ιερών Μητροπόλεων στο Facebook

Προ COVID - 19	Κατά τη διάρκεια του COVID - 19
11/7/2017	9/4/2022
13/10/2015	24/7/2020
13/10/2012	15/12/2021
17/2/2015	7/3/2022
22/11/2017	5/3/2022
8/6/2012	15/7/2021
5/10/2016	19/11/2020
1/2/2020	11/3/2020
25/2/2011	
27/12/2012	
21/2/2014	

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Ελληνικές

Γιαννουλάτος, Α. (2006). *Ίχνη από την αναζήτηση του υπερβατικού*. (3η έκδοση), Ακρίτας.

Καραμούζης, Π., & Αθανασιάδης, Η. (2011). *Θρησκεία, Εκπαίδευση, Μετανεωτερικότητα: Η θρησκευτική αγωγή στο σύγχρονο σχολείο*. Αθήνα: ΚΡΙΤΙΚΗ.

Καραμούζης, Π. (2015). *Η κοινωνιολογία της θρησκείας μεταξύ εκπαίδευσης και κοινωνίας* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <https://hdl.handle.net/11419/3724>

Μάλαμη Β,(2014). *Το τοπίο ως πολιτισμικό και συνθετικό εργαλείο για το σχεδιασμό του χώρου*. Ανακτήθηκε από:

https://www.arch.tuc.gr/fileadmin/users_data/arch_tpl/ereynitikes/year13_14/malami.pdf

Ν. Κ. Μουτσόπουλος (2005). Χώρος-κτίσμα και τοπίο στο Βυζάντιο. Στο Π. Ν. Δουκέλλης (Επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο: Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Πολιτεία

Halabi, E. (2012). *Η χρήση του διαδικτύου στη ποιμαντική πράξη της Εκκλησίας* (Διδακτορική διατριβή). Ανακτήθηκε από <http://ikee.lib.auth.gr/record/129554/files/GRI-2012-8965.pdf>

Τοπάλης, Κ.Α. (2019). *Ο λόγος του θεού στην ψηφιακή εποχή. Μια νέα πρόκληση για την Ορθόδοξη Επικοινωνιακή Θεολογία. Ψηφιακή επανάσταση και Ορθόδοξη θεώρηση* (Μεταπτυχιακή εργασία). Ανακτήθηκε από:

<https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/uoadl:2878204>

Τσιριντάνη,Π.(χ.χ.).*Επιτυχημένες πρακτικές viral marketing. Η περίπτωση της Ελλάδας* (Μεταπτυχιακή εργασία). Ανακτήθηκε από:

http://okeanis.lib2.uniwa.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/3432/viral%20marketing_teli%20ko%2024-2-17.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Τσιγκάκου, Φ.Μ.(2005). *Το ελληνικό τοπίο του 19ου αιώνα* Κεφάλαιο από το βιβλίο: «Το Ελληνικό Τοπίο: Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου», Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα

Τουρπτσόγλου- Στεφανίδου (2005). Αντικείμενα θέασης και η προστασία τους στο βυζαντινορωμαϊκό και το μεταβυζαντινό δίκαιο. Στο Π. Ν. Δουκέλλης (Επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο: Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου* (σελ.133).Πολιτεία

Ξενόγλωσσες

Alain de Botton (2011), *Θρησκεία για Άθεους*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα

Baraybar-Fernández, A., Arrufat-Martín, S., & Rubira-García, R. (2020). Religion and Social Media: Communication Strategies by the Spanish Episcopal Conference. Religions, 11(5), 239. <https://doi.org/10.3390/rel11050239>

Beghetto, R. G. (2022). Front Matter. In *Monstrous Liminality: Or, The Uncanny Strangers of Secularized Modernity* (pp. i–ii). Ubiquity Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctv2b6z8fb.1>

Bauwens, M. (1996). *Spirituality and technology: Exploring the relationship*. First Monday, 1(5). Ανάκτηση από <https://doi.org/10.5210/fm.v1i5.496>

Bentzen, JS. (2021) *In crisis, we pray: Religiosity and the COVID-19 pandemic*. J Econ Behav Organ. 2021 Dec;192:541-583.

doi: 10.1016/j.jebo.2021.10.014. Epub 2021 Nov 1. PMID: 34744223; PMCID: PMC8557987.

Bozewicz, M, and Boguszewski, R.(2021). The COVID-19

Pandemic as a Catalyst for Religious Polarization in Poland. Religions 12: 572. <https://doi.org/10.3390/rel12080572>

Brien. H.O. (2020). *What does the rise of digital religion during Covid-19 tell us about religion's capacity to adapt?* Irish Journal of Sociology. 2020;28(2) [doi:10.1177/0791603520939819](https://doi.org/10.1177/0791603520939819)

Campbell, H (2005), *Spiritualizing the Internet. Uncovering discourses and narratives of religious Internet usage*, Online–Heidelberg Journal of Religions on the Internet, vol. 1. <https://doi.org/10.11588/rel.2005.1.380>

Campbell,H.(2020) (ed.). The Distanced Church. Reflections on Doing Church Online (e-book). College Station, Tx: Digital Religion Publications <https://doi.org/10.1111/erev.12531>

Campbell, H. Osteen, S. (2021). *When Pastors put on the “Tech Hat”: How Churches Digitized during Covid-19*. <https://hdl.handle.net/1969.1/194959>

Campbell, H. (2011). *Internet and Religion*. In The Handbook of Internet Studies (eds M. Consalvo and C. Ess). <https://doi.org/10.1002/9781444314861.ch11>

Campbell, H. (2007). Who's Got the Power? Religious Authority and the Internet, *Journal of Computer-Mediated Communication*, Volume 12, Issue 3, 1 April 2007, Pages 1043–1062, <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00362.x>

Casey, C. (2006), *Virtual ritual, Real Faith. The virtualization of religious ritual in cyberspace*, Online–Heidelberg Journal of Religions on the Internet, vol. 2. Ανάκτηση από: <https://heiup.uni-heidelberg.de/journals/index.php/religions/article/view/377/353>

Cobb, J. (1998). *The Search for God in the Digital World*. New York: Crown Publishers. Ανάκτηση από <https://cdn.cokesbury.com/samples/pdf/9780517706794.pdf>

Dawson,L& Cowan,D. (Eds.), *Religion online.Finding faith on the internet*. Routledge. Ανάκτηση από: https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=wv7yBEkNy90C&oi=fnd&pg=PA93&dq=online+religion+definitions&ots=CD0yXW7UN_&sig=5oFD3mI5kk0b3GmZUG_ofeGphDY&edir_esc=y#v=onepage&q=online%20religion%20definitions&f=false

Dobosz D, Gierczyk M, Janiak A, Piasecki D, Rajba B. (2022). Transformations of Religiosity during the SARS-CoV-2 Pandemic—On the Example of Catholic Religious Practices of Polish Students. *Religions*. 2022; 13(4):308. <https://doi.org/10.3390/rel13040308>

Durkheim E. D. (1912). Στοιχειώδεις μορφές του θρησκευτικού βίου. MIET (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Ανάκτηση από https://student.cc.uoc.gr/uploadFiles/181-%CE%91%CE%9D%CE%98%CE%9A233/Durkheim_ARNHTIKH_LATREIA.pdf

Eagle, D.E. (2015). *Supersized Christianity: The Origins and Consequences of Protestant Megachurches in America*. (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Duke University, N. Carolina. Ανάκτηση από: https://dukespace.lib.duke.edu/dspace/bitstream/handle/10161/9858/Eagle_duke_0066D_127_97.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Eliade, M. (1957), *The Sacred and The Profane: The Nature of Religion*. New York: Harvest, Brace & World. Ανάκτηση από: https://monoskop.org/images/b/b1/Eliade_Mircea_The_Sacred_and_The_profane_1963.pdf

Fuchs.C. (2009). Some Reflections on Manuel Castells’ Book “Communication Power”, *Journal for a global Sustainable Information Society*, Vol 7 No 1. <https://doi.org/10.31269/triplec.v7i1.136>

Gladwell,Malcom (2010). Why the revolution willnot be Tweeted. *The New Yorker*, October 4. <https://www.newyorker.com/magazine/2010/10/04/small-change-malcolm-gladwell>

Granovetter, M. S. (1973). The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380. <http://www.jstor.org/stable/2776392>

Grinter, Rebecca & Wyche, Susan & Hayes, Gillian & Harvel, Lonnie. (2011). *Technology in Protestant Ministry*. Computer Supported Cooperative Work. 20. 449-472.10.1007/s10606-011-9136-0. https://www.researchgate.net/publication/220169106_Technology_in_Protestant_Ministry

Hakim, C. (2000). *Research Design: Successful Designs for Social and Economic Research* (2nd edn), London, Routledge. Ανάκτηση από: <https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=oWe-Pu3SWo4C&oi=fnd&pg=PR3&dq=Hakim,+>

Hecht, R. (2008). Rites Require Rights: J. Z. Smith's "To Take Place: Toward Theory in Ritual" after 20 Years Space, Place, and Lived Experience in Antiquity Consultation. *Journal of the American Academy of Religion*, 76. Ανάκτηση από <http://www.jstor.org/stable/25484062>

Helland, C. (2005). Online religion as lived religion. Methodological issues in the study of religious participation on the internet. Online – *Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 1.1. Ανάκτηση από <https://core.ac.uk/download/pdf/32579519.pdf>

Hirschkind, C. (2001). Civic Virtue and Religious Reason: An Islamic Counterpublic. *Cultural Anthropology*, 16(1), 3–34. <http://www.jstor.org/stable/656600>

Hojsgaard, M, Warburg, M (eds) (2005). *Religion and Cyberspace*. London: Routledge

Ανάκτηση από:

[https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=48ChiMiMM3sC&oi=fnd&pg=PP1&dq=Hojsgaard,+M,+Warburg,+M+\(eds\)+\(2005\)+Religion+and+Cyberspace&ots=ypOCfooKz-&sig=J-ncyks4qn292k2FYnqYp83GqVE&redir_esc=y#v=onepage&q=Hojsgaard%2C%20M%2C%20Warburg%2C%20M%20\(eds\)%20\(2005\)%20Religion%20and%20Cyberspace&f=false](https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=48ChiMiMM3sC&oi=fnd&pg=PP1&dq=Hojsgaard,+M,+Warburg,+M+(eds)+(2005)+Religion+and+Cyberspace&ots=ypOCfooKz-&sig=J-ncyks4qn292k2FYnqYp83GqVE&redir_esc=y#v=onepage&q=Hojsgaard%2C%20M%2C%20Warburg%2C%20M%20(eds)%20(2005)%20Religion%20and%20Cyberspace&f=false)

Huber S, Huber OW. (2012). The Centrality of Religiosity Scale (CRS). *Religions*. 2012; 3(3):710-724. <https://doi.org/10.3390/rel3030710>

Isetti, G. (2022), “Online You Will Never Get the Same Experience, Never”: Minority Perspectives on (Digital) Religious Practice and Embodiment during the COVID-19 Outbreak. *Religions* 13: 286. <https://doi.org/10.3390/rel13040286>

Kang Jing Jean (2010) The concept of sacredness: Traditional and Internet based imagery in religious architecture. University of Brighton.PHD

Kessler, E. (2013). Social media and the movement of ideas. *European Judaism: A Journal for the New Europe*, 46(1), 26–35.

Ανάκτηση από <http://www.jstor.org/stable/42751114>

Mansour N. The Holy Light of Cyberspace: Spiritual Experience in a Virtual Church. *Religions*. 2022; 13(2):121. <https://doi.org/10.3390/rel13020121>

Meza, D. (2020). In a Pandemic Are We More Religious? Traditional Practices of Catholics and the COVID-19 in Southwestern Colombia. *Int J Lat Am Relig* 4, 218–234 (2020). <https://doi.org/10.1007/s41603-020-00108-0>

Moorhead, J. H. (2001). Review of Protestants and Pictures: Religion, Visual Culture, and the Age of American Mass Production, by D. Morgan]. *The American Historical Review*, 106(3), 983–984. <https://doi.org/10.2307/2692396>

Mosavel M, Hoadley A, Akinkugbe AA, Garcia DT, Bass SB. Religiosity and COVID-19: Impact on Use of Remote Worship and Changes in Self-Reported Social Support. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2022; 19(16):9891. <https://doi.org/10.3390/ijerph19169891>

Neumaier,A (2019) , Christian Online Communities Insights from Qualitative and Quantitative Data, *Online-Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, vol. 14. Ανάκτηση από: <https://heiup.uni-heidelberg.de/journals/index.php/religions/article/view/23946/17674>

- Geertz, C. (1973). *Interpretation of cultures. Selected essays*. Basic Books inc. N. York
- O’Leary, S & Brasher, B (1996), *The unknown God of the Internet: Religious communications from the ancient agora to the virtual forum*. In C. Ess (Ed.), *Philosophical Perspectives on Computermediated Communication*, State University of New York Press
- Popa, C.N. Knitter, D.(2016), From Environment to Landscape. Reconstructing Environment Perception Using Numerical Data. *Journal of Archaeological Method and Theory* 23. Ανάκτηση από <https://doi.org/10.1007/s10816-015-9264-9>
- Rosati, M. (2015), *The Making of a Postsecular Society: A Durkheimian Approach to Memory, Pluralism and Religion in Turkey*, Routledge, London.
- Rudolf, O. (1958), *The Idea of the Holy: An Inquiry into the Non-Rational Factor in the Idea of the Divine and Its Relation to the Rational*. London: Oxford University Press. Ανάκτηση από:
<http://faculty.trinity.edu/mbrown/whatisreligion/PDF%20readings/Otto-Idea%20of%20the%20Holy.pdf>
- Smith, J.Z. (1987), *To Take Place. Toward Theory in Ritual*, The University of Chicago Press, Chicago-London.
- Stephen,J.(2007), Virtually Sacred: The Performance of Asynchronous Cyber-Rituals in Online Spaces, *Journal of Computer-Mediated Communication*, Volume 12, Issue 3, 1 April 2007, Pages 1103–1121
<https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00365.x>
- Van Teijlingen, E., Hundley, V. (2001) The importance of pilot studies. *Social Research Update*, 35
- Verschoor-Kirss, Alex. (2012), Even Satan gets likes on Facebook: the dynamic interplay of religion and technology in online social networks. *Journal of Religion & Society*, 14
<http://hdl.handle.net/10504/64308>
- Vitullo, A. (2019). Multisite Churches – Creating Community from the Offline to the Online, *Heidelberg Journals of Religions in the Internet*, Volume 14 (2019).
- Willi, B. Russel, M. (2003). *Εγχειρίδιο Θρησκευιολογίας*. Εκδόσεις Βάνιας
Ανάκτηση από http://users.auth.gr/~pachisp/PART_e_1.pdf
- Winter, F. (2018). How to Download the Divine. Religion Meets the Internet in the qigong Healer Dr. Zhi Gang Sha and His “Institute of Soul Healing and Enlightenment. *Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 13
[doi: https://doi.org/10.17885/heiup.rel.2018.0.23847](https://doi.org/10.17885/heiup.rel.2018.0.23847).
- Young, G. (2004). *Reading and praying online: The continuity of religion online and online religion in internet Christianity*. In L. Dawson & D. Cowan (Eds.), *Religion online*. Routledge, New York

Ανάκτηση

από:

https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=wv7yBEkNy90C&oi=fnd&pg=PA93&dq=online+religion+definitions&ots=CD0yXW7UN_&sig=5oFD3mI5kk0b3GmZUG_ofeGphDY&redir_esc=y#v=onepage&q=online%20religion%20definitions&f=false